

И. К. СОКОЛОВ

ОЙРОТ ШКОЛА

ЭКИНЧИ КЫЧЫРАР БИЧИК

С. С. С. Р. Калыктыг бичиктерин будүрүп турган
Москва 1927

Лэр үстүнийг пролетарийлары бирикклэгэр!

80

И. К. Соколов

Ойрот школа

Экинчи кычырар бичик

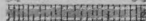
Научно-Педагогической секцией Государственного Ученого
Совета допущено к употреблению в школе 1-ой ступени

Инв. № 1217

С. С. С. Р. калыктын бичиктерин бүүдүрүп турган
Москва—1927

КНИЖНАЯ ФАБРИКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИЗДАТЕЛЬСТВА
НАРОДОВ СССР
МОСКВА ШЛЮЗОВАЯ
НАБЕРЕЖНАЯ, 162

Главлит № 73.786.
Тираж 3.000 экз.

Ж А Й.

Күндеги иш.

Кобынын ичинде үч аил туру. Байа тал-түште аилдын жанында жүргөн улус билдирбеди, баалдардын табыжи — даа угулбады. Ол тушта ончозы серүнденип аил ичинде оттурган, баалдар тезе суу жаказында ойноп жүргөн. Ем күн ажарына жууктап келерде, улус айлынан чикты, баалдар оинып таштап, бозуларды жуунадып, чеденге кидирди—уй саир би једикелди. Кедери жүргөн уйлар бозуларын санап, аилга мөбрөжин жууктап келдилер. Үзери аларды уткууп, чедендеги бозулары мө-

брөшти. [□] Аилдардын жанында табыш жаандады, улустын ижи иштелеберди. Үй улус уузында камзалу, колында көнөктү, оттырып уйларын саайберди. Баалдар, табыштанып, чеденег бирден боозу чигарды, бозуны сүттен емизеле, енезинег айрып, пууладылар. Ер улус одын жарып, аилга тажиды: сааган сүтти казанга урып кайнадар керек. Ол айас түжүле меесте кой кобырган баалдар койлорын айдап келдилер, аилдын жанында табыш бети.

Күн ажи, тун кирди. Улус аилдын ичине жулды, сүттен, чайдаг ичип курсактанала, уйуктай бердилер. Ертен күн чиккалактаг озо туруп каттап уйларды саир керек, койчи уулдар койлорын айдап чигарар, ер улус, ат еертеп алып, кедери барып, жылкы малын көрөр тайкадаг кујурга айдап түжүрер.

Јат аштын өзтөнни.

Күстен ала краачи кыразынын кезигине јат аш чачип салды. Чачкан үрени туманга, соок јаашка алдырбай, чик јердин алдында карануйда өзүп турды. Күстүн бир јут күнүнде јерден аштын бажи кызарып көрүнди. Күннен ол аш өзүп көгөрберди.

Кыш једип келди. Түшкен кар ол чиккан ашты јаба базып салды.

Калын кардын үстүнде чал талдын баштарыла көрүнүп туру. Удабас аларды да борогон, түжүп, карла базып салар. Кар калын түшти, аш јакши чигар деп, краачи улус айдышты.

Јилу јас једип келди, кар саадабай, каилып јок болды, јердин үстү куруп барды. Кырадагы јат аш каттап көгөрүп өзберди. Ол аш кыштын соогына, јаскыда каилган кардын сууна алдырбайтыр, курт-та оны үребейтир.

Ем ол арыш, өзүп чечектен туру, краачизы тезе оны көрүп, ичинде сананып туру: „Салкын түжүп, аштын чечегин үреибезин, чечеги үрелер болзо, аш куру болор“, деп сананып турат. Коркуп тегерејаар көрүп турат, агаштын баштарын көрөт, салкын бар-ба деп.

Арыш пыжарына једип бажи саргалаберди. Краачинын јүреги енчикпей санаркан туру: мөндүр түжүп, ажимды бош единбезин деп, удаан јут болуп, өзүп чиккан ажимды јерге базып салбазын деп.

Јилмыска јаман јердеги кыразын јакши едип алганы.

Јилмысканын кыра салган јери коомой јер болгон: ылгый сары балкаш-ла таш. Андый јерди сүрерге күч, јимжак кара јердий емес. Кумакту-даа јерди салдала сүрерге анан јенгил болор.

Оо үзери јилмысканын кыразы ичинде ойдыкту, төндү јер болгон, азында өскөн агаштын төнөштөри тура калган. Јилмыска јалкурбай кыразынын таштарын, төнөштөрүн кодорып кедери тажип салды, төндү јерин казып, тобрагын ойдыктарына урды. Емди онын кыразы ару түс јер болды.

Пу ижин пүдүреле, жылмыска агрономго баады, оной жоб сурады, ылгый сары балкашту кырама аш жакши өссин деп нени едеин, теги. „Билер кижиден жоб сурап келдин, ойлу ок кизи, емтирзинг, деп, оо агроном айты. „Жоболду кижее емчи керек, аш салатан кыраа тезе агроном керек“ теги.

Агроном жоб берип, оо айты: „Сен кыранды күскүде ок плугла сүрүп сал, жаскыда тезе үстүне мал тезегиле оттын күлүн сал, каттап сүрүп сал, оо үзери кумак, база чибип пүрүн тартып акелип, кыранын үстүне сал“, теги.

Жылмыска агрономноң жоб сурабай, боинын санаганынча едип, кыразын жаскыда сүрүп, сары балкажина өскө немедең кошкон болзо, көп аш өскүрүп албас еде.

Кандый жерге арбаны, арышты, пудайды чачатан?

Кыра ааи.

- 1) Школдо коллекция пүдүрүп аштын үренинин жакшизын жууп алыгар.
- 2) Тут па айас па күнде аш чачарга жараир?
- 3) Слердин деремнеде ончозынан артык кем аш чачарын билер?
- 4) Деремненин улузында аш чачатан машина бар болзо, оны, барып, ажиттап көрүп алыгар.
- 5) Школдо айака жыл суу урып, мырчак салыгар. Ол тимжап барып өскүдий болгондо, оны суулаган кииске салып, күнүн саин көрүп бичип салып туругар канча кирелү бир күнде өсти деп. Онын пүдүжин-дее картина едип бичип салыгар.

Тут, айастын озолоп билдирери.

- 1) Аилдын ичинен чиккан ыш чике өрө көдүрүлүн турза, айас болор. Тал түште теңереде прышкаак пулут жүрзе, түжүле айас турар. Күн оттурун праатканда күн падыжинда пулут жок болзо, ертен айас болор.
- 2) Аилдын ичинен чиккан ыш өрө чикпай, жер үстүле жайлып турза, тут болор. Күн оттурып барган киинде теңеренин күн падыжинда кызарып турза, ертен жаан салкын түжер.
- 3) Түнде теңеренин жылдызы түнерин турза, ай бийк туруп, жарыгы пулутты өткүре жерге тийп турза, тут болор.

Тутты, айасты озолоп билеттени база бар-ба? Анызы келижер бе деп болгоогор.

Пулутты көрүп учурун пүдүрери.

- 1) Пулуттын биги кандый болот? Жут күнде пулуттын биги кандый?
- 2) Пулут жеңил деп не подойдык?
- 3) Ичинде изү сууду чөйгөнөң пу чыгыштурганын көрүп, сананзаар—пулут туман бир неме болбос па?
- 4) Жааш жаир алдында пулут кандый болот? Тенгере күзү-реп, жалкын түжер алдында пулут кандый болот?
- 5) Аяас болорын озолоп кандый пулут билдиртет?

Жамгырды көрүп учур пүдүрери.

- 1) Кандый пулуттан жааш түжүп жайт?
- 2) Жаан жааш жаптурза, пулут биик па жабыс-па турат?
- 3) Жамгырдын түжүп, жолды балкаштап үредип ийгенин куучиндап бичигер.
- 4) Жамгырдан кижее не туза једет?
- 5) Жайдын не ижине жааш жарабас?
- 6) Јерге күйгек түшкенин учурын куучиндап бичип беригер.

Еки нааји уулчак.

Бир уулчак городтон деремнеде јаткан таиннын айлына аилдап келди. Таиннын уулы оо јажит болгон. Еки уулчак ойноп јүрүп наајилажип алды.

Городтон келген уулчак боиннын жаңы тапкан наајизына айты: „Ем сен биетинг городко аилдап кел, мен саа анда јараш пеш кышту туралар, биик өргөлөр көрчүзем“, теди. „Сени жаан оромдордын ичиле городто алып јүрерим, ол городто тезе түнде де түште ошкош јарык“, теди. Деремнеде јаткан уулчак айты: „мен тезе саа мунда тим болуп пүткен агаш көргүзерим, јийлек, мешке, кузун алатан јерге барып келерик“, теди. „Саа јараш чечектү јаланг көргүзерим, ичинде јимырткаду куш ујазын таап берерим“, теди.

Городтон келген уулчак айты: „неге сен мени мунда үредерзин?“, теди.

„Мен сени үредип аларым кыра тармаирга, чапкан өлбн турмуштаирга, пуул тартарга, кой кабырарга“, деп деремнеде јаткан уулчак айты. „База сени үредерим тепкиш тургуспай биик агаптын үстүне, онын бажина чигарга, күр салбай айры суу кечерге, агаштаң сыгырткыш едерге, корбодон мордо, тозок өрбөргө“, деп айты ол уулчак.

Айдарда городтон келген уулчак айты: „Ончо поо мени үредип алзаң, онызы жакши туру, же мен сени анан артык жакши немее үредим: мен сени бичикке үредип аларым“, теди. „Бичик кычирип үренип алзаң, бичик сени санаган немееңди пүдүрерине үредип болужар“, теди.

Пионерлер келди.

Трам—та—та, трам—та—та, деп оромнын ичинде барабаннын табыжи угулды.

Пугүн байрам күн. Күн ертедее болзо, барабаннын табыжин уккан боинча, ачик көзиктөрдөн улус көргүлежип туру, пу не болды деп.

Черүчилеп базып прааткан оромнын ичинде кичинек баалдар көрүнүп кади, ончозы өдүк жок, жука чамчалу, кыска ыштанду, мойнына кызыл галстух тагып алгандар.

Алдынаң бирүзи барабан тудунган, база бирүзи колында кызыл маанылу еки уулчак базып праат.

Пионерлер, пионерлер городтон келди!

Деремненин баалдары аилдарынан чига жүгүрүп, пионерлерды кайкажип көрүп турадылар, киинен еечиде базып праададылар.

Петька айлынан чига ок жүгүрди, Ак төшти еечиткенче.

Оромнын ичинде табыш жаандай берди. Баалдар оромнын ичинче базып ла праадылар. Ак—төш куйругын өрө көдүрүп алып, базып прааткан баалдарды айландыра монтап токтобой үрүп ле туру.

Көрсөн чиңу келген баалдарды! Базып прааткан базыгы кандый, бистин баалдардыйды емес, көскө-дө көрбөгө жараш! тежиң, турган улус айдышты.

Деремненин үстү жанында, суу жакасында, келген пионерлер одуланып түштилер. Токтогон жок байкандарын тургузып салып, оро казып, от одырдылар, дежурныйлары керек ижин пүдүрдилер.

Курсактанып алып, емеш амрап алала, пионерлер турган үйлерге паадылар.

Андагы улус жуулып келерде, пионерлердин башчизы ермек айты, бис мундагы баалдардын жаткан жадыжин көрбин деп келдибис, аларды, күүни бар болзо, боибиска бириктирип алаин деп, келдибис, теди.

Мунун киинде келген баалдар ончозы кожон кожондоды, гимнастика етти, учунда тезе пирамида пүдүрүи көргүсти.

Турган улус көргөненин ончозын жаратты.

Слер ортогордонг кем пионерле кожо жүрди пу ерткеп жайда?

Кожо жүрерде, нени еттигер?

Вася пионердын деремнее аилдап келгени.

Пионер Вася адазыла деремнее Никита таиннын айлына аилдап келди.

Аларды, сүгүнүп, уткуп чиккан Настасья жегези, айдып турды: „Слерди бис сакыган даа жок, келгенигер жакши ок.“ „Слер база бир емеш бистин аилда жадарзар ба?“, теди.

„Күске жетре жадарым. Мени емчилер деремнее ийдилер, өпкөм емеш озогыдый сузак емес болордо, город жеринде тезе жагыда изүү коркушту“ деп Васянын адазы айты. Городто ол тере тунтайтан заводто туруп, иштеп турган кижн болгон.

Төрөгөндөрднн аилдап келгенине ончозы сүгүнүшти, жаратты.

Ертен тура айас күннин жарыгы тиин Васяны уйгузып ийди.

Оо ло тура пионер пут бажина туруп келди. Чамчазын чечип салып жардына кол арткыш салып алып, жегезинен сурады—слердин кол жүе жунатан жери кайда, теди.

Пу ул жетре уйгунгалак болуп, жилагаш чигып келди-бе, деп Настасья ичинде сананды.

„Петьяа, туруп, карындажынды баштап пас“, теди.

Васяа жажит уулчак оттурган жеринен туруп Вася-ла кожо тышкары чикты.

„Сен маа карындаш болуп турзын-ба?“ деп Вася анаг сурады.

„Карындаш едем“ деп алызы айты.

„Кече мен сени не көрбөдүм?“

„Кедери жүрүп, малдыг жанында кондым“, деп Петька айты.

Вася колы-жүзүн, мойнын жүнала, тиштерин тижин жүнды, кол арткыжила артынып алып, гимнастика етти.

Онын муниип еткенине Петька аланзырап көрүп турды, пу не едип туру деп.

„Je ем сен муниип ок ет“, деп аа Вася айты. Петька тезе каткырып ийди. „Jок, бисте андый жан жок еде. Мен аниип етсем, ончозы електеп каткырыжар емей“, теди.

„Бис пионерлер тезе ончобис андый жанду едек. Je, кем жок, мен поо жадып, сени де, өскөдө баалдарды үредип аларым. Айдарда електеп каткырарга-да кижж жок болор!“, теди Вася.

Балык, андаганы.

Алтайк бистин аилга келеде, мени балык андаирга кычирды. Енемнен суранып алып, мен тышкары жуулган баалдарла сууды өрө жакалап бардым. Бистин жетти кижиде учле кармак болгон. Айдарда мен айтым — балыкты кармактаирдын ордына жаргылаштайлы, тедим. Баалдар ончозы жөкө кирген болордо, бистин суу бир жерде еки айрылып аккан жерге келдибис, анда жерде ташталган бир ески мордо таптыбис, ол мордону бир айрынын уузына сугуп койдык. Мунан өрө бардык, мордо суккан айрыны жакалап, бажина жеделе, бажинын суун пууп салдык, таштан балкаштан оо салып. Пууган айрынын суу таизаберди, аразында суу соолып барып, айрынын ичинде

таш, кумак чыгып келди. Андый бир куруп барган жерде таштын аразында кичинек суулу туйук ойдыкта бир кезек сёлөм чайбанып туру. Бис аларды ончозын колла тудуп алдык. Бир жерде, жардын алдында, тазылдын ортозында суулу ойдыкта еки чараан көрүндү. Бис оны колла тудуаин деп, темей бериштибис. Киинде болбосто еки учту айры агаш алып, оныла сайгыштап, чараанды өлтүрдик. Айрынын түбиле төмөн басып, база пеш чараап, 12 сёлөм, 10 балбак-баш өлтүрдик. Узуна једип тургускап мордоны көрзөбис, ичине бирле кичинек чараан кирип калтыр. Сайга чыгып алып, от одырдыбис. Ол отко андап алган чараанды, сёлөмди куйкалап, тиштеп јидик. Балбак-баштарды тезе аилга акелип, кискее јидирдим.

Пу ерткен јайда слер кандый солун неме көрдөбөр, кандый оин ойнодор—оны куучиндагар, бичигер.

Школдо оттурган баалдар—„Јайгы ижибис, јайгы оиныбис“ теген бичик пүдүрүгер.

Андаый бичикке слердин јай ертирген ааин бичип салыгар.

Бичип пүдүрген солун куучинарга келишкодий картина бичип ок салыгар.

Өлөн чабары.

Күн јангыла чыгып келди, өлөннин чалымы кургалак. Өлөн чаап иштеп тургап улус уйкудан турган ла боинча, курсак-та јибей, чалгыларын тудунганча, барып өлөн чаап иштейбердилер. Чалгыла кескен узун өлөн јигылып, јерге јаба јадат. Иштеп тургап улустын көстөри чалгыны, өлөнди ле пужулап көрүп туру, үзери ермектежерге куучиндажарга пош јок. Јүрекеринде тезе бир-ле сана: емеш айас турза кайдат не, чапкан өлөнди курудуп ла алала, саадабай јуун салар едек. Өлөннөн божойгеле, пышкан ашты кезер керек, кузуктап барар керек. Иштеечи улустын ижи качандаа коробос емтир,

Пу јилда өлөн чаап улус качан баштады?

Өлөн ижинен качан божодылар?

Јайгыда өлөн өзүп јакши чикты-ба?

Слердин ортогордо кемизи өлөн чабыжина јүрди?

Слер анди нени еттигер?

Слердин бичип пүдүрүп турган бичикке өлөн чабыжина јүрүп көргөнигерден не учур алып бичийзер?

Јууган өлөн јидып үрелбезин деп не етсе јакши болор?

Бис школдо.

Пылтыр бистинг деремнеде жангы школ пүтти. Үредүүчи келип, баалдар үренерге ле баштаирда, мени енем оо акелди. Кыжила мен оо жүрүп үрендим, үренип жакши бождым. Ем бис екинчи јил үренерге баштадык.

1) Школдо баалдардын жангы үренерге келгени канча бала, екинчи јил үренип турганы канча бала?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Екинчи јил үренип оттурганы

--	--	--	--	--	--	--	--

Үренерге жангы келгени

2) Ем слер тооны мунийп бичигенин көрөлө, бойугар тоологор слердин школдо канча уулчак, канча кызычак үүренип оттуру. Онызынын тоозын тезе мунийп ок пүдүрүп бичигер.

3) Школдо кажизы көп, канча кирелү артык көп.

1) Алфавит, алфавитный порядок тегенин аанн үредүүчигерден сурап угып алыгар.

2) Алтай букваларды алфавитный порядокла бичип алыгар.

3) Слердин школго үренерге келгенигерди, школдо баштапкы күнде нени еткенигерди куучиндап бичип беригер.

4) Школдо үренип оттурган баалдардын адын алфавитный порядокла бичип алыгар. Бичигени тезе поо ошкоин болзын:

- 1) Акпашев Аланас
- 2) Баграшев Самај
- 3) Еркеева Сырга
- 4) Канаспаева Керексибес
- 5) Мангдаев Ендрей
- 6) Оттургашева Анна
- 7) Санзаров Мукулай

Кижининг адын бичигенде баштапкы букваны јаан-ба кичинек-пе бичиир?

Школдо јакши оттурып үренер ааин баалдар бои пүдүрди.

Серкенин үренген школдо баалдардын ортозында јантанып согуш табыш болуп турган. Баалдардын ортозында үч-төрт коомой кылыктууул болгон. Алар школдын ичинде жуунадып салган немени күзүп турар, болгон-ло јерге түкүрүп турар, тышкартан үйге таш балкаш борлодып таштаир, боинан кичинек баалдарды согордор, јаман сөслө айтклажарлар. Алардын ондый кылыгы ончозынын күүнүне тийди.

Баалдар аргазын бедреп, айдышты: пу јеткерден, айрылар ааин табар керек, тешти. Жуулган баалдар Серкени председатель етип тургузада, јөн пүдүрдилер. Ончозы бир срай ермектеп јөн айдар болзо, онызы јарабас деп, Серке жуулган

баалдарды бирден айтырты. Јөн айдаин тегендердин ончозы айдыжип божойрда, Серке айты: „Ем слердин јөн айтканынча решение пүдүрели. Кем менин айткан решенияны јарадып јөнкө киргидий болзо, колын өрө көдүрзин“, теди.

Пүдүрер решениязын ол айдарда баалдардын көбүзи колдорын өрө көдүрдилер. Айдарда көбүзинин јаратканынча јон решениязы пүтти. Ол пүткен решения мундый учурлу болды: 1) школдо согушпас, јаман сөслө айтклашпас, 2) школдын ичин балкаштап борлодып ийген кичи киинен бои жуузын, 3) ай саин бис үч кичи чигарып тудар, ол үч кичи көрүп турзын бистин пүдүрген решениянын айтканча ончозы

жүрүп кылынзын, 4) бистин пүдүргөн решенияны тообос кизи биске жарабас, бис андый кижиле ойнобос, тедилер.

Слер бойугардын школдо мундый ок жөп пүдүрүп алыгар. Комиссия тудып, тургузыгар. Ол комиссия школдын ичин аайлап башкарзын, школдын ичин жараштырып пүдүрер азин тапсын.

Школдо дежурныйга учур.

Пу учурды кычырып жөптөжүгер — слердин дежурныйга кандый учур пүдүрүп берерзеер.

1) Дежурный үренчик школго ончозынан озо ертелеп келзин, жанарда ончозынын киинег школдон чиксын.

2) Школго келип, көзбөктин ачигын ачип салзын, тыштынан емеш салкын кирип, үйдин ичиндеги кейди серүндеди ийзин.

3) Остолдын үстүнде тозын бар болзо, ол тозынды артып салзын, турган досконы аруладып артып салзын, мел, мел артатан пөсти досконунганын жанына салзын, үредүчинин оттурар оттургужин, онын остолун турар жерине тургузып салзын.

4) Школго келбеген үүренчиктердин адын бичип алзын.

5) Үредүүчи, баалдарга чазын, карандаш берип жүргөндө, дежурный оо болужип турзын.

6) Үүренип божоп, баалдар үйге жанганда, дежурный алардын киинег школдын ичин сибирип, жунадат, баалдардан ундулуп неме жадагалза, оны алып, үредүчиге табыштырат.

Пу бичиген учурдан кажизы слерге жарап келижер, кажизы келишпес.

Учурдан жарадып алганыгарды бойугардын тетрадкаа бичип алыгар, бирүгер тезе ол учурды жаан чазынга бичийгеле, стеее илип салзын.

Пупый енезин бичикке үредип алганы.

Революциядан озо Пупыйдын енези бичик билбес, сокор кижидий, болгон. Ем тезе ол бичикке үренерге, ончо немени билерге санады.

Школдо үредүү башталарда онын жаан уулы Пупый школго кирип бичикке үренип баштады. Еки күн жүрүп, үчүнчи күнде оо школдо үредүчи картинкалу бичик берди. Пупый

ол бичигин айлына акелерде, енези ол бичикти көрүп, уулынан артык сүгүнгөн ошкош болды. Күнүн саин егирде үйдеги ижинан божоп, енези уулынын жанына оттуруп коип, картинкалу бичикти көрүп турган. Уулы оо бичиген сөсти көргүзүп, оны муний кычирар деп айдып турган. Удабай енези картинканы көрүп, алдында турган сөсти бои кычырып иерге сезинип алды. Айдарда ол уулыла тен бичик кычирачи болды. Анийп кичеп, Пупыйдыг енези, айлына оттура, бои бичикке үренип алды.

Ем ол бичик кычирар үйге жүрет, анда жаткан бичикти, жагы келген газетти кычырып турат, кычырып алганын өскөдө кижее айдып берет. Жоннын жууны болгондо, ол ер улусла тен жуунга жүрет, жоннын не керегин аайлап турат. Шу жил оны жон сельсоветтин члени едип тургусты. Аилдагы ижин ол ем озогызынан артык аайлап пүдүрет. Азраган малы еки ле инек болзо, бои үч балазыла жаи кыжила сүт ичип, тойу жүредилер.

Енемненг каттап туулгадый болдым деп ол айдат.

Пупыйдыг енези бои кичинекте бичикке не үренип албады?

Жаан жашту улус бичикке ем кайда үренет?

Слердин журтта пу жил канча жаан жашту, киж бичикке үүренип туру?

Жилдыг саин анча кижиден үренип турза, канча жилдыг бажинда слердин журтта тит улус ончозы бичикчи болор?

Бичикке үренери.

Көксө ойлу киж

Көзи жетпес болзо не болор?

Көдрө пүткен албаты

Көдрө бичик билбес болзо не болор?

Озогы жадыныбисти таштап.

Ончобис бир туралы!

Ончо неменин аайын

Ончо текши билерге кичейли!

Бичик билбес боибис

Бичикке үренерине кичейли!

Билгидий немее үренерге

Билгир сагыжибис садалы.

Алтын бичик тудунзабыс,
Айлу башту болорыбис,
Алтай жерибис өңдөншп,
Алтын-чилап жаранар.

Кайран, Алтай албаты,
Калышпай бичикке үренигер,
Карачкыбис жайлап,
Кара албаты өңжүүр.

Көбркый жараш алтайлар,
Көкүп бичикке үренигер,
Көбркүлдү пүткен албаты
Көдрө ончогор үренигер!

Бичик—билкке үренип алзаар,
Бойыгарга жакши болор најилар,
Бир темне туруп,
Бичикке үренеер карындаштар!

А. Тон-Жан.

Неле немедег артык неме
Ойгор-Ой, билгир Санаа,
оо јединген кижн алдырбзыма јеттим деп сананар. Оо
канийп јединер тезе?
Бичикке үренип јединер.

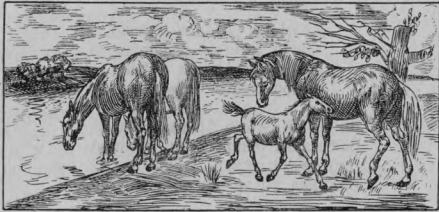
Баалдар, ет суузагарды чекчилегер.

Кы р ч а н ы.

Кезик малдын терезинин түгүндө салжа пүдет, малдын канын сорот. Мал оо чндабай, јантаин тижинип турат. Јаандадып көргүзер шилинин алдына ла салып ол салжаны јарт көрүп алгыдый, тегин көрүп көслө ол салжаны кижн көрүп алалбас. Андый кичинек болуп пүткен ол салжа кижинин еднне түшсе, кижинин терезинин алдына кирип барар, анда јүрер.

Ол тушта кижее коркушту јобол једер. Андый коронду неме киж терезинин алдына кирип барып токтобойтон, ары бери јүрүп, јимыртказын салар. Ол јимырткаларынан удабай андый ок салжалар кбитпн өзөр, кижининг канын сорорлор.

Кобүзинде андый кырчангыга еди кирлү улус алдыратан. Мылчаа кайдан-ла кирип чамказып кирлү боинча кийп чекчи-лебес кижее ол јобол јапшинаачи.

Слердинг кемизигер, кырчангыга алдырып, ооруды?

Кайдан ол слерге јукты, канийп слер онон айрылдаар — куучиндагар.

Баалдар школго јүрүп, үзери бойлорынан оору алышпазын деп канийп чеберленер?

Нирдег чеберленип јүрүгер, тамгажинаг јунунып јүрүгер.

Кол-јүсти јунары.

Бир каттап школдо үредүчи Пардимай уулдан сурады:

„Сен, Пардимай, ертен уйкудан турган боинча кол јүзүнди јунар ааинди биске куучиндап айдып бер“, теди.

Пардимай алаг болуп, каткырып, айты: „Улустыг ла јунунатан ааила јунунуп турбай база“, теди.

„Јок, сен кол јүс јунатанынды бажинаг учуна јетре лаптап куучиндап бер“, деп үредүүчи айты.

„Озо јүзүмди јунадым, кийнде колымды самындайдым, јунадым, јүс колымды јунала, мойнымды јунадым“, деп Пардимай айты.

„Меп тезе анийп емес јунунатаным“, деп бир кызычак айты.

„Је ем слерден, баалдар, ончогордон сураим кем канийп јунунат“, деп үредүүчизы айты.

Баалдар айдышты боиннын кол јүс јунатан јанын. Уредүчизы угуп айты; „Јок јетре етпей турган болуп турзаар“. Болбосто ол баалдарга айты:

„Ем бис јоп тудуп, бистинг күнүн саин уйкудаг туруп кол јүс јунатан учурун пүдүрүп алалыдар, онызын тезе пүдүреле бичип салалыдар“, теди.

Ончозы бир јерге оттуруп коип, јоптөжүп, боина 10 учур пүдүрүп алдылар, анызын баалдар боина бичип алды. Бичип алганы тезе мундый болды:

- 1) Кол-јүс јунардан озо чамчаны чечип иер.
- 2) Јунунарда суу кедери чачылбас едип јунунар.
- 3) Озолоп еки колды самындап јунуп алар.
- 4) Мунын кийндө узына суу алып, узтын ичиндеги тиштерди јунар, щетка бар болзо, тиштерди щеткага тижар, тиштин ортозында илинип јиген курсактан неме калбазын, анда јидыбазын деп.
- 5) Тиштерди јунуп божойгеле, тумчукты арлаир керек, бир танузын собарла јаба базала, чимгирип иер керек, екилези ле бир чимгирзе, кижинин кулагына јаман болор, кулак тунар.
- 6) Еки колды каттап самындайгеле, ол самынла јүсти, еки кулакты, моинды, төшти самындаир.
- 7) Самындаган ордын ончозын суула јунуп иер.
- 8) Кол артыкшы алып кургада артынып алар, артынарда кол—арткыжила едinin терезин тыг тишпай артынар.
- 9) Бажин јазап тарап алар.
- 10) Тырмактын алдындагы каразы јунунбай јадагалза, оны арчип иер керек, тырмак узун өскөн болзо кайчила тырмакты кезиер.

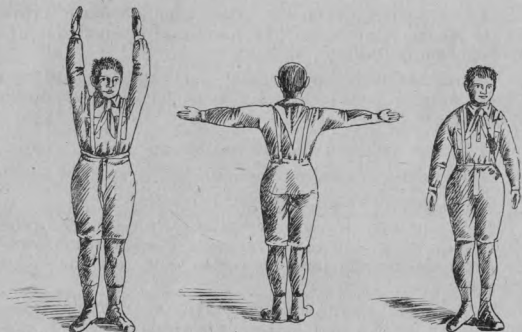
Слер анийп ок јунуназар-ба? Мунын кажизын слер пүдүрбей јүрезер?

Школдо баалдардын ончозынын колы-јүзи ару болзын деп нени едер?

„Менин јунунатан ааим“ деп куучиндап бичип беригер.

Пионерлердын жангынаг алылганы.

1) Пионерлер јунунар болзо, онызын чала едер емес, пу- жулап пүдүрер, жангыс јүс колын ла јунар емес, мойнын-да, еки кулагынын ичин-де јунуп алар, күнүг саин тиштерин тижип јунуп турар, тиштерим ичи курсагымнын болужаачи- зы деп.

2) Пионер оттурганда, јолла пасканда, пут бажина тур- ганда, корчойбой оттурар, базар. турар.

3) Пионер јантаин гимнастика едип јүрер.

4) Пионер тамкы тартпайтан, тамкылаганы пионер болбос.

Муны тетрадкагарга бичип алыгар.

Салкын.

I.

Өзбккө түшкен күскү салкын токтобой согулла туру, өс- көн агаштын пүрүн үзе тартып, чокур кебисле јайгандый ол пүрле јердин үстүн јапкойды, тазылы комој агашты табарды. Оромнын ичине кирип, үйдиг ачик көзнөгин јаапсалды, ши- лин јарды, јетре јаппаган үйдиг јабуун, коомой чеденди је- мирииди. Салкын сууга једип кирерде, суу толкуланып турды. Андый болзо агын суунын толкуу талай толкуузына јетпес. Тадај толкуузына жангыс кичинек кеме емес јаан керебтер-де- бастырып, суу түбине түжедилер.

II.

Кижн салкыннын пу кылыгын көрүп, сананды, салкын теп темей сокпозын, кижее жаман жеттирбезин, оны кижее иштеди, кижее туза жеттиргидий едер керек, теди.

Анийн санана, кижн салкынга соктырып ебирилер термеен етти. Салкын ачинган боинча, тўжўн термеенин канаттарына сокты, термеен канаттары тезе салкынга соктуруп токтобой ебирилеберди. Айдарда теермеенин таштары да ебирилип токтобой, ичине салган ашты тартаберди, кулур пўдўрўп. Термеенин еези айты: „Салкын, сен жакши нёкёр емтирзин, маа жаан болуш еттин“, теди.

Пу макты салкын жаратпады, кижее туза жеттиретени онын санаазында жок болгон. Ол таш ачинган боинча, агын сууга тўжўп, сууды толкулатты. Суудын ичинде ўстўне парус тарткап кеме турган. Салкын парусты согордо, кеме ешки жок сууны ёрбў жўреберди. Кемеде оттурган балыкчи кижн айты: салкын менин учун иштеп туру, ол кижее база жакши ок болушчи емтир, теди. Салкын там ачинган боинча, чеденге курудын илген чамчаны келип сокты. Чамча илген ўй кижн сўгўнўп айты: жакши ок салкын тўшти, ол менин илген сууду чамчаны удатбай куруду иер, теди.

Ончо улустаг артык салкынга кичинек баалдар сўгўнгўледилер. Аилдын тыжина чигып, чаазынан еткен учукка буулаган змей божотты баалдар. Салкынга соктырып ол змей ёрбў биик кёдўрўлди. Баалдар тезе жерде туруп учуктын учунан змейди божотпой тудып турдылар.

III.

Салкын кижее ле иштеп туза жеттирип турган емес. Ёскён ёлённин, чечектин ўренин жерден жерге ол алып жўрет, жерди ўрендеп. Салкынга алдырган чечек ўрени айдат: жакши салкын, саа баш болзын, сен мени кенг ак жерге акелдин, мен мунда кемге-де бастырбай, пош ёзбрим, тит.

Укаалу сёс: Салкынду кўнде енчў жок,
Сагышту кўнде уйуку жок.

Салкынды көрўп аайлари.

1) Ем кажи жанынан салкын согот? Онызын тезе айдыгар салкынга жайканган агаштын баштарын көрўп, база ыштын жайлып турганын, пулуттын кёчкёбнин көрўп.

2) Флюгер тегени ол не? Флюгер едерге ўренип алыгар.

3) Пугун кандый салкын согуштуру — кун чикыжинан-ба
кун падыжинан-ба, кун тустугунен-ба, кун оскунинен-ба?
Ол торт салкынын ег соогы кажи салкын?

4) Кизи боингы керегине салкынаг бско сууды да иш-
тедет. Сууды ол боина канийл иштедет?

5) Уренип алыгар чаазынаг змей едерге, оны учукка
пуулап салкынга саларга.

Салкынын мактанганы.

Тазылы коомой агапты
Табарарым мен салкын,
Шулайрым, кuleйрим!
Пугунги салган пуулды
Пурладарым мен салкын,
Шулайрым, кuleйрим!
Коомой уген унду
Кодорорым мен салкын
Шулайрым, кuleйрим!,
Пазыру жок клатты
Палжырадарым мен салкын,
Шулайрым, кuleйрим!
Жетре жашпаган уилерди
Жемирерим мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!
Сарайга салган олгонди
Самтрадарым мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!
Оромго одурган отты
Ойнодорым мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!
Тунугу жаман уйлерди
Тuleдерим мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!
Сананбаган сайчыны
Санандарым мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!
Уйкучи жаман кижини
Уйгузарым мен салкын,
Шуулайрым, кuleйрим!

К Ү С.

Аш пышты.

Өзбкнинг уузында улустыг салган ажи текши пыжики келди. Бачимдап, бин ертирбей, пышкан ашты, салкынга соктуруп, өркбб жидирип үрелдирбей, кезер, жуар керек. Шу јил өзбкнинг кыраачилары, биригижип алып, аш кезип бон снап пулаир машина садын алдылар.

Табыштанып, жуугунда јүрген малды, учар кушты үркүзүп, машина иштейберди. Јеккен төрт ат ол машинаны кыраны ебирип тартып јүрди. Машинаныг бир куйуныг үстүнде 60 јашту өбббн оттуру.

Камчизын өрө тудунын алып, өбөгөн жеккен аттарын токтопой иштедин, кышкытап туру. Машинанын канаттары ебирилип жат, бир куйундагы пычкытары кыранын ажин текши кезип жат. Кескен аш өрө көдүрүлүп, машинанын үстүнө тўжет, анан токтобой ишагатла пуулаган снаптар жерге, тўжет.

Кыранын ичинде турган улустын кезиги машинадан тўшкен снапты алып бир жерге салат, кезиги тезе салган снапты абраа тажыйт. Баалдар абраа салган снапты кыранын бир учуна тартып турат. Анда аш соготон кызыл пудукла пудуган машина туру.

Машина бир күнде канча кыра аш кезет? Анийп кезип иштегенде жанында канча кижиге жўрет, иштейт?

Ашты колла кескенде бир күнде бир кыранын ажин кезип божодорго канча кижиге керек болот?

Кандый иш жеңил армынду болот — колла иштегени ба, машинала иштегени ба?

Аш кезетен бин көрүп, бичик пўдүрүгөр.

* 1) Куучиндап бичигер слердин жерде краачи улустын аш кезерге беленденетен азин (чалгы, серп белендейры, клат салтан чеден, аш урар амбар жазайтаны).

2) Аш кезер би жеткени кайдан билдирет?

3) Тут күнде аш кезерге не жараба?

4) Кандый ашты озо кезип жуар? Ненин учун?

5) Слердин жерде ашты неле кезедилер?

6) Ашты серпле кескенде, андый иш не уур болот?

7) Кандый ашты чалгыла кезерге жараир?

8) Жуугында аш кезетен машина бар болзо, оо ўредўчигерле барыгар, ол машинаны ажитап көрүп алыгар.

9) Куучиндап бичип беригер, ашты согордон озо оны не кургалат?

10) Снап оболейтонын аайлап бичигер.

11) Жуук аш соготон машина бар болзо, ол аш согуп иштегенде, слер оны ўредўчигерле барып көрүп келигер.

12) Ашты жаңы жерге салганда жерин ненин учун күскўде сўрүп белендеир?

13) Арбанын өзүп пўткен учурын куучиндап бичигер, оо велижер картина бичип пўдүрүгөр.

14) Кыранын, мааланын ажин ўреир курт конгыстан жууп алып коллекция пўдүрүгөр, алдынаг конгыстын куртын адын бичип салыгар, оны кырып өлтүрер ашты корулаир азин бичигер.

Пуудайла арба.

Арба, пуудайга айты: „Алтын казатан јерге баралы, бис екү анда өзбл“, теди.

Пуудай муны угуп, арбаа айты: „сениң, арба, сагалың узун да болзо, ағылың кыска емтир: бис алтынга не партыналы, оо не баралы? Алтын бои биске келер, биети керектеир“, теди.

Тиш улустың ижи.

Тишта јаткан улус көп мал тутпас, кыра салбас. Бойуна курсак табар иштеген ижи тезе агаш кезип, агашты суула ағызып садар, ан андаир, кузукту јилда кузук андаир.

Кузуктың көп чигаттап јери: Сары Көпшү, Кара Көпшү, үмен. Пиже, Алтын көлдүң койулары, оо түшкен суулары.

Кузукту јилда кузуктап барган кижии боина бир кезек астам алат. Јакши мөбштөң сайлаган кузугы еки пудтан алылат. Андап алган кузукты көбүзинде аилга јеттирбей, тиштың ок ичине келген садучи улуска садып иедилер. Тиштин ичине өскөн мөбштин сыны узун, пудагы-да јерден биик пүткен. Айдарда мөбштин үстүне чигатан улус колы—пудына темир јепсел киип, агашка чигат. Агашка чиккан кижии, кузугын сабап јерге түжүреле, бои јерге ойто түшпейтен. Коштой турган кузукту агажина колындагы агажин кечире салала, пудактан тудунуп, агаштан бир агаштың бажина кечип јүрөберет. Андый-да болзо кузукту јилда агаштан јигылын өлтөни көп болот.

Кузук болоры озолоп билдирет па? Биик тайка мөштөр не јабыс өзбт?

Табышкаак: Тура туруп јат, ежиги јок, кижии турада көп (кузук).

Алтын көл.

Јер үстүнде көп јаан јараш көлдөр бар. Бир андый јараш јаан көл Алтай јеринде пүткен. Ады онын Алтын көл теген. Ол көлдин сыны 80 километр, тууразынан кезик јерде 8. кезик јерде 5 килом., терени тезе көл ортозында 200 метр болор. Көлдин еки јаны кайалу, меестү туулар. Көлдин куйунаң ары турган туулар үстүнде койу өскөн кузук агашту, тайкаларынын карлары јайла ерибейтен. Ол тайкаларынан көлгө көп суулар келип түшкен: Колдор, Камгы, Чоодор, Чирыш, Самыш, Көпшү, Јаан Чили, Кыгы, Айу кечпес, Көлдин өрбги

пелтирине Чолышман теген жаан суу келип түшкөн, көлдин боинаг. Бий теген жаан суу чыгып агат. Ол Бийдин бажина жуук келип түшкөн бэбктөрдиг ичи кузук агашту ок, кузукту жилда тиштын улузын кузыгы ла азраптурар.

Ол көлди ненин учун Алтын көл деп адаган тезе, андагы жаткан төлөстөр мунийп айдыжат.

Озогыда көл жанындагы журтта жаан ачана болгон, тежет. Ол журтта бир бай кижиге жаткан. Онын толо жөбжөлү айлында ат бажинча жаан болчок алтын жаткан. Ол бай кижиде бар ажи төгөнди, жиирге неме жок болды. Андый да болзо бай кижиге ачурканбады, боинын алтынына иженди ол. Алтынын тудунуш алып, ол аил саин баады, алтынын берип, боина арба толуп алар болды.

Турган журтын аилдарын ончозын ол базып келди. Бир-де аилда тоолуп алар аш ол ташады, улустын боинда жиир курсагы жок болды, улус, торолоп, өлүп кырылыптурган, бай кижинин алтынын көрүп, бир-дее кижиге ол алтынды керексидеди. Айдарда ол бай кижиге боина айты: „Улус, аштан аштан, өлүп жат, менин-дее бай кижинин торолоп өлөри једип клаат, көп алтыным бир-дее кижее керек жок болды“, теди. „Ем ол алтында не туза-дир?“, деп айдала. Алтын туудын бажина чигала боинын байагы алтынын көлдин ичине түжүрө таштап иди, бои тезе удабай, жанында аилда улус чилеп, аштан торолоп өлди. Оног ары ол көл Алтын көл деп адалган, тежет.

Укаалу сөс: Чин өлөрдү кам албас,
Торо өлөрдү бай албас.

Азиянын бичиген картазын көрүп, Алтын көлди табыгар. Анан чыгып аккан Бий сууны көргүзүгер. Бий суу агып барып, кандый жаан суула табыжат?

Пу еки суу табыжил, кандый жаан суу пүдүредилер?

Тиргеш улустын кожогы.

Ак туманы жаилган
Алтын көлдүн жаражин!
Албатызын азраган
Анын балыгы татуун!

Туйук кара тиш пүткен
Тууларынын жаражин,
Турган улузын азраган
Турулу аны семизин!

Тулайлу улузынын күскүдеги ижи.

Тулайлуда жаткан онгорлордын кезиги күскүде аилдагы ижинен божогондо, аттарын коштоп алып, кедери тайкаларга чигып барадылар, кузук андап, аң андап, балык андап жүредилер. Кажы бирде алар аилынаг 250 километр јерге ырап барадылар. Мунын учун андагы улус Алтайдын географиязын јакши биледилер. Тайкаларында жүрүп, јол јок то болзо, аспай, јолды аайлайдылар. Тулайлудан менле кожо барган башчилардын бирүзине мен бир каттап көргүстүм бойумнын картамы. Ол картада Кадын бажиндагы тайкалардын планы бичилген болгон. Мен мунын ааин айдып береримде, башчи, бичик билбес кижы де болзо, картаны ајиктап көрүп алып, картада бичилген айры суулардын ончозын колыла көргүзүп, маа аларды адап айдып берди. Бир суу тезе анда емес болуп, картада тескери бичилди деп ол маа айты. Соондо Кадын бажина чигып праадып, ол сууга једеле, башчи суу картади тескери бичилген деп айтканы чин болуп тир деп, мен боим көрдүм.

В. В. Сапожников.

Пу јил кузуктап барган слердин улус кузугын кайда сатты, канчадан сатты?

Агаштын түшкен пүрүн көрүп, учур пүдүретени.

1) Күскүде агаштын түшкен пүрүн јууп, школдо коллекция пүдүрүгөр.

2) Јүзүн түрлү пүр алып, школдын стөвезине јараштыра кадап салыгар.

3) Бир кезек пүр алып, сууга салып, серүүн јерге тургузып салыгар. Суудын бги кандый болуп барар? Пүрдин јиды кандый болор? Күскүде пүрлү агаштын јиды кандый болот?

4) Куучиндан бичип беригер канийл агаштаг түшкен пүрден кара тобрак пүдет.

5) Пүр түшкен кийнде агашта пүрдин ордында не билдирет?

Јанар куш.

Соок једип келгенде јанар куш токтобой бистин јерден не учуп барат? Слер байала айдазаар, куш јилу јер бедреп, бистин јерден учуп барат, бистин јерде тезе кышкыда соок деп. Је андый болзо кучияк, күўле, торло, карга, сагыскан јай кыжила бистен айрылбай, бистин јерде не јүрет, јилу

жерге не учпайт? Карлагаш, баарчик, чугуш, турна тезе бистинг жерде не кыштабас? Алар ыраак жерге учуп жүреберет, жолой учуп праадын кббизи кыралат. Андый-да болзо алар бистенг не учат?

Кышкыда кушка жиирге курсак керек ок. Курсакты тезе кышкыда табатаны күч. Андый-да болзо жерден өскөн ашты, агаштын жилегин жийтен куш кышкыда-да боина курсакты табар: алар кырада, жолдо төгүлгөн ашты терип жиир, кайнын, жодранын пүрчүгүн жулуп жиир. Карагайдын, чибинин чөчөгөн андый кушка база жарагыдый. Пеленин жийлеги тезе узаак түшпөй туратан. Ол жийлек куштын тату ажи болор.

Карга, сангыскан өлгөн малдын, куштын едни жиир. Айдарда андый жанду кушка курсак качандаа табылар. Кыш келгенде карга, сангыскан кижги айлына жууктап келип, аилдын жанында жүредилер, тышкары таштаган сөөкти, иттег плаап алып, жип турадылар. Күүле, кучияк кышкыда кижги айлынын жанында ок жүредилер, тышкары таштаган калаштын одыгын, амбардан төгүлгөн ашты терип жүредилер.

Же бистинг жерде база учар куштар бар. Алардын жийтени чумын, конус, курт. Кышкыда тезе андый неме табылбас. Күстенг ала чумын өлөт, конустын, куртын кезги таштын алдына кирип, анда кыжила жадат, оны куш таап албас.

Турна, жалаң казы, чугужи кышкыда боинын жийтен курсагын база таап алалбас. Алар жайгыда суунун жанында жүрүп, суудын балыгын, састын накаларын жийтен, көлдин түбинде өскөн өлбгди, анда жүргөн курты жиир. Кышкыда тезе састын көлдин суу тогып барат, тоштын алдынан ол куш боина курсак алалбас.

Кышкыда боина курсак таап алалбас куштар ончозы бистинг жерден кедери учуп жүреберет, боина жылу жер бедрел. Жылу жерде тезе жап кыжила агаш пүрлү бои турат, жердин үстүндө чумын, конус, курт толо, көлдин, састын суу тонбос, куштын жиир курсагы елбек. Андый куш бистинг жерден кыш соогынан качат емес, боина жиир курсак табар керегинде бистенг учуп жүреберет.

Алардын учуп бараттан жери жуук жер емес. Бир канча мунг километр учуп барарга керек жылу жерге жеткинче. Андый да болзо боинунг учар жолынан тура барбас, жолынан аспас. Күс жедип келгенде, алар жуулып, боина еки-үч башчи тудат. Башчиларын тезе жол билер куштап тудатан. Башчиларына жуулган куштын ончозы—жаш та, карган да куш болзын—ончозы укур болот. Башчызынын баштаганынча ончозы көдүрүлүп учар. Тыштанып, курсак жиирге, суу ичерге, түн киргенде конорго—ончо башчынын ла баштаганынча едерлер. Жерге түжүп, куш курсак жиптурза, ол емезе амрап уйуктап турза, башчилары бирденг каруулга турат.

Учуп прааткан куштын узак жорыгында көп шира жедет. Кажы жерде јут күндердин кийинде соок түжет, көп куш аштан торолоп, өлөт. Талайды кечире учуп праатканда шуурмак түжүп, куштардын көбүзү талайдыг сууна түжүп өлөт. Ач кушкундар, теелгендер аларды јолой теен кырат. Кижиде учуп прааткан кушты, уу тартып, тудуп, өлтүрөт.

Куштардын кезиги јолой өлзөдө, көбүзи јилу јерге једип, анда кыштайт. Јаттын јеринде алар, кыштап, уйа етпейтен, кожондобойтон—да, курсагына ла болуп јадар. Кыш учуна једин клаатса, алар саадабай, ада тбрөл јүртуна јанар.

Јанар куштын кажизы учуп јуреберди? Алардын учуп прааткан аани болгоодор-ба! чубада учты-ба, чук јуулып учты-ба?

Күннинг кажы јанына учты? Биик учуп барды-ба? Тим-ба, табыштанып-па учты?

Куштын учуп барганын көрүп бичип салыгар.

Күскүде јанар куштын јангын көрүп бичигер.

1. Јалаг чугужи качан ертен егирде учуп јүрет ашту кыралу јерге?

2. Бөдүне кыраныг јанында качан јүрет? Бөдүнени үиненг канийи танып алар?

3. Турна бистинг јерденг качан учуп барат? Оныг учуп барар јангы кандый?

4. Оок куш көптөнг качан јанат?

5. Јалаг чугужи качан учуп јанат?

6. Ноябрь айда чай куш мөбштинг чибининг ортозында јүрер, агуна тезе талдыг ортозында јүрер тежет. Онызы чин-ба јок-па?

Октябрь айдагы иш.

1. Аш соготон аани ончогор бастра куучиндап бичигер.
2. Ончогор, өмөлбөжүп, жаап ойын термеен едигер.
3. Кыра жепселин таттабас едип канийп чебер тудар?
4. Адару тутаттан улус пу айда адарузын кайда сугат?
Оны бичип пүдүрүгөр.
5. Пу айда мал кайда жүрет? Инектин сүди кандый болот?
6. Анчи кижинин азык жепсел белендеп турганын бичигер. Тийг көп болоры недег билдирет?

Пу, туман, пулут, жааш.

Жааш жаады, жердин үстүлө суу агаберди, жер чик болды, өлбөндө, агаштын пүрүдө—ончо чалындады. Жаап жаап токтоды, теңере айзаберди, күн изип келерде, жердин үстү ончо куруп барды. Байагы суу соолуп барды. Канаар ол барды? Кичинек пөсти алып, суулайгеле, күнге илип салып көрзөгөр. Онын суу жоголып праадар, пөстөн чикканы тезе көскө билдирбес. Кичинек айака суудан урып, жилу жерге тургузып салзаар, онын суу соолып барар. Канар барар ол суу?

Көскө билдирбегени, мунийп етсебис, биске билдирер. Кичинек пөсти изү сууга салып суулайгеле, остолдың үстүне салып койгор. Онын үстүне соок шили стакан жаба көмгөрө тургузып салар болзо, стаканын ичинде кичинек тамчилар билдирип көрүнер. Ол тамчилар пөстү суудан чиккан пудан пүткен.

Жайгыда изү айас күнде агып суудан састан, көлдөн талайдан пу чигып, өрө көдүрелет. Бистин көскө ол билдирбейат. Өрө чиккан пу пулут пүдүрет.

Ичинде отту самовардын суу кайнап келгенде, анан пу чигат. Ол чигып озо билдирбейат, өрлө көдүреленгенде агарып көскө билдирет. Аянчадала самовар ичи соок үйдиг ичинде турганда, анан чиккан пу ак койу болуп билдирет, үйдиг көзбөгининги шилине тийгенде, шили суу болоберет. Жайгы изү күндерде жердеги суудан чигып көдүрүлгөн пу кижининг көзине билдирбес ок, же өрбги кей емеш сооп ла барза, жерден көдүрүлгөн пу, оо тийген боинча, туман болуп, билдире көрүнеберет. Анан өрө кей төмөнгүзинен соок болзо, анда пүткен туман пулут болор. Жердеги суудан чиккан пудан пүткен пулут койулаберзе, анан жерге жааш жаан түжет. Жердин үстүне соккон салкын ол пулутты ары бери көчүрүп жүрет. Айдарда ырак жердеги талайдан чиккан пу бистин жерге келип жамгырлап турат, кырабисти, бөкөн өлбөнди, агашты суулап турат.

Жайгыда кўн оттуруп ла барза жердин үстү сооп барат, жердин үстүндеги кей тезе јилу боинча турат. Айдарда ол кейде тўштен ала јўрген пу, жерде сооп барган өлгө, агашка тийи, бон база сооп барып, кижее билдирет. Ол тушта не болуп пўдет бойугар сезингер.

Тышкары соок болуп, тураныг ичинде көзвөктинги шилине бис жаба тынып ийзек, шилиниг үстү суу болуп барар. Андый ок чалыныг пўткени болор. Ерген кўн изип ле келзе жердин үстүндеги чалын пу болуп өрө көдүрелеберет. Ол көскө билдире көдүрилзе, оны туман деп айдар.

Табышкаак: Кол јок, пут јок, өрө чигып јат (туман).

Јаныбиста тышкары болгооп көргөнди бичип саларга календарь пўдүретени.

1927 јил.

Сентябрь.

Неделениг кўндери.	Айдын кўндери.	Айас-пајут-па кўн.	Билдире көрүнгени.
Воскресен	4	☐	Куру тўшти
Понедельник	5	☐	
Вторник	6	☉	
Среде	7	●	Өзбктинг бажинда тайкада кар тўшти
Четверг	8	●	
Пятница	9	☉	
Суббот	10	☐	Турналар учты кўн падыжи јаар.

Айас кўнди ак тегерек едип темдектеп бичиир, јут кўнди — кара тегерек, пулутту кўн болзо — ок тегеректинг ичин емеш карартып салар. Салкынду кўн болзо ак тегеректинг ортозына јаа огын чиер.

Орус јеринде картошко јип баштаганы.

Орус јеринде ем картошко оттурузып өскүрбес јер јок ошкош. Азында тезе андый ашты албаты өскүрерин билбес болгон, оны јибес болгон. Бир помещик Америкадан картошко

алдыртып алып, оны боиньыг мааланыг ичине оттурусты. Картошко өзүп чигыл, чечектеди. „Je ем онын чечеги бар да, ордына байала ажи пүдер“, деп помещик сананды. Онын санаганынча болгон ошконо, чечектинг ордына картошканыг бажинда ичи үрендү, тоголок, көк баитар пүтти. Оны еези жууп алды, айлына акелди, казанчызына айтты: „Сен ем муны саржуга салып, үстүне сахардан сееп, отко каарып пыжирып бер“, теди. Ергенгизинде аилчи улус келерде, помещик келген улусты ол солун ашла сийлады. Аилчилар бир полчоктон уузына алала, чайнап јудуп болбодылар, онын таамы аларга јарабады. Еези ачинган боинча јалчиларын маалаа ийди, анда өскөн

картошканы ончозын јула тартып, чигара таштап ийзин деп. Јалчилары келип өскөн картошканы сабынан алып кодоро тартып туруп, сабынын јерге кирген учунда полчок аш көрдилер. Ол солун аштан алып, отко пыжирып јип көрзблөр, јакши таамду аш болуптир. Јалчилардын бирүзи барып еезине айдарда, ол јангыла сүмеленди картошканыг тазылындагы ла ажин јийтен деп. Өскөн картошканы ончозын кастырып алала, каттап аилчи улусты солун ашла сийлап азрады. Анаг бери улус ол ашты јилдын оттурузып өскүрер болды. Ем бир-дее кижги картошканыг көк болчок бажин үзүп јибес, картошканыг боин-ла јерден казар, отко пыжирып јиир.

Јаан улустан сурап угугар, елердин јерде улус картошко оттурузып качан баштады?

Јууган аш үрелбезин.

Пу јил бистинг аш јакши өзүп чикты. Јууган ажибыс амбарга толо урылды. Амбарга урар алдында ајам ол ашты машинала ескиндедилди. Андый-да болзо ајам аш керегинде

енчикпеди, аш чиктып ўрелип барбазын деп, амбарда чичкан кѳптѳп, ашты жибезин теп, сананып турды.

Чичкан тудуп базаттан басмак един алып, ајам маа жа-кытты, „ол басмакты амбарга тургузып, чичканды кыр, сенин ижин ол болзын“, теди. Бой тезе тамгажинаг амбарга кирип, урган аштын ичине чичке узун темир сугуп кѳрѳп турды. Суккан темир жылып барар болзо, аштын ичи чиктып изий берди деп, ајам ол ашты ѳрѳ кѳдѳрѳп кѳзѳп турат.

Бистинг деремнее агроном келип барды. улусла ол куу-чиндашты, мал-аш ѳскѳрер азраир ааин учурлап айты. Ајам оо боиннын амбарында аш чеберлеп кѳрѳп турган ааин айдар-да, агроном онызын жаратты. „Је урган ажиннын ичине узун тумчукту конгысла кирбезин. Андый неме амбарда аштын ичинде пѳтсе, анаг айрылары кѳч болор, ол жарыктан јажи-нын туратан. Ол тушта сен маа кел, мен аргазын табайн“, теди.

Чичканаг ѳскѳ амбардаа ашты кандый алду кородот? Алар-дан айрылар ааин бичикке бичигер.

Теермениг јанында.

Сууды кечире пуун салып, термеен тургускан. Суудын табыжи ыраактан угулат. Термеенге јуук базып келгенде, та-быжина киж ермеги угулбай туру, тоннын јени салкынга соктыргандый, силкилет. Термеенин ичи тырлажат, алдында ак кѳбѳктен сууды кечире кѳр пѳткен ошкѳш. Термеенин тажина ѳстѳртен аш тѳгѳлет, таштын аддынан тезе кулур чи-гып, термеенин ичин ак тозынла тозындайт.

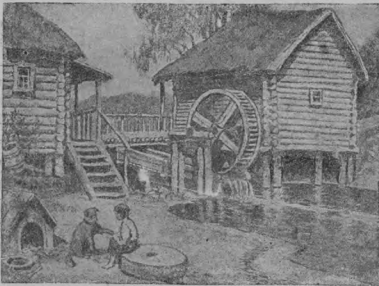
Пу куучинга келиштирип картина бичигер. Суу теерме-нинен ѳскѳ база кандый термеен бар?

„Пуудай ажинын ѳзѳп пѳткен учуры“ теген куучип би-чип пѳдѳрѳгер.

Т а б ы ш к а а к: Еки чочко согужуп јат, ак кѳбѳги чачи-лыпјат (терменин еки тажинда кулур).

Термеенге јѳрѳп термеен еезинен сурап угары.

- 1) Термеенге канча таш салган.
- 2) Кѳнѳнде канча час термеен иштеп туру.
- 3) Термеенин таштары бир часта канча пуд аш тартат.

4) Бир тар пуудайдан канча пуд кулур чигар.

5) Теерменге аш тартар јалы канча.

6) Јаи кыжила термеен аш тартар-ба.

7) Улус јилдыг кажи бинде терменге көп келет аш тартып.

Кооператив садуу пүткени.

Мунан озо кооператив садуу јок болгон, тобарды којоимдар ла садып турган. Албаты арга јокто боина керек тобарды којоимнын лавказынанг алып турган, алган тобардын учун артык акча төлөп којоимдарды баидып турган. Којоимдар садар тобарды фабрикаданг, заводтонг алып турган, алганда көп акчалу кижии болуп, тобарын көптөнг алып турган. Көптөнг алган тобардын баазы тезде јенил болуп алган кижее келет. Ем сен муны угуп байала айдарзынг — тобар керексинген кижии којоимга баргынча, чике фабрикаа, заводкоо барып, тобарды не албас, тейзинг. Фабрика, завод болгонло јерде турар емес, је оо келзенг-дее саа бир чамчаа пөсө пүдүн пөстөнг үч метр кезип бербес, бир килограмм каду сатпас, анда тобарды емештенг сатпай, көптөнг-лө садар.

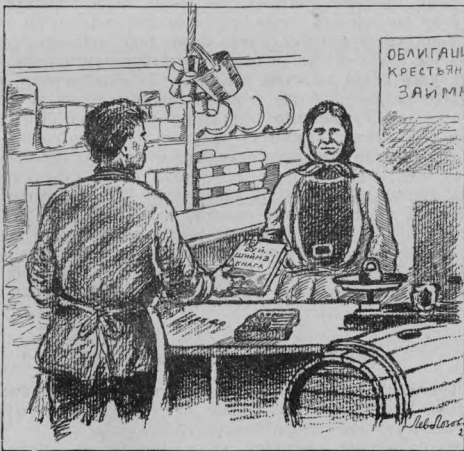
Ишмекчилер мунын аргазын бедреп, сүмеленди бир кезек улус бирикгижип алза, тобарды боина чике фабрикаданг да садып аларга чиданр, деп. Озо баштап бирикгижип бичилгени 200 кижии болды. Алар бойунаг акча јууп алып, ол акчаа лавка тудала фабрикаданг тобар садып алдылар. Лавказынанг тобарды туура кижее өскө лавкалардын баазынча ок саттылар, боиннын бирикгижип бичилген кижее тезде баазынанг түжүрүп тобарды саттылар. Муны көрө ишмекчилерденг база јангы кижии келип бичидилдинг коожилды. Удаан јок бирикгижип бичилгени 2000 кижии болды. Айдарда алар бир лавканынг ордына городто башка-башка јерде база бир кезек лавкалар тудыди тургусты, улуска лавкаа јүрерге јуук болгыдый едил.

Кажи бирде тобар аларга акказы јетпей турганда, аларга фабрикадан тобарды сого берип турган, андый кооператив инженерилу деп. Мунаг ары кооператив ѓскѓ дѓѓ јерде пѓдѓп јалаир болды. Городчилап деремнениг де улѓзы боинда кооперативтар пѓдѓрди.

Слердинг деремнеде не садуу бар?

Алтай јериндеги кооперативтар.

Алтай ичинде кооперативтар каан тѓжунда тѓзѓлип башталды. Ол тѓжунда, кандый бир јурт кооперативту болоин деп санагѓнда, чѓрчѓктѓ неме болгон. Онын керегин бийлер уздып, јоннын еткен сураганына килебейтен болгон. Ол айас 1914 јилда јуун болып, онын кийнде бѓскалаг болуп барарда,

турган кооперативтар керегин иштеп те турза, је кереги тугап, берери алары јок болуп, тѓреп турды.

Совет јан башталып тынѓган кийнде, кооперативтар тынданып ѓрѓ чикты. Алтай јеринде кооператив кѓптѓди. Ём кооперативы јок јурт ас болды.

Кооператив јоктуга кору.

Јоннын кооперативы јок болзо, јокту кижинин андап, јорыктап тапканы, бай кўлўк ер, ондый-мундый оок садучилар, немее кыстап јенгил баала алар. Је, кооператив андый емес, ол кижинин тапканын колго алала, кийинде ол немени садала, астамын ол-ок кижее берер. Кооператив јоннын садузы болуп тир. Кем кизи кооперативка член болуп ўлў акча салган болзо, ол кизи кооперативтын еези болуп јат.

Кичееп иштегенде таап алатаны табылар.

Бистин Алтайда јаткан улустын тобары неден тезе? Мал азраарынан, кузук тужунда кузуктап, база андап неме табдылар. Онон башка тобары јок. Кра салар јери ас, каајаа бир емеш аш салза, онызы чикса чигар, чикпаза чикпас. Кезик јерге аш чикзада, је ол садуга барбай, аш салган кижинин боиндала курсагына једет. Кажик бир јилдарда кузуктап да јок болот. Андый јилдарда јокту кижее кўч једет, ичер ашты, киер кепти табатаны јок болот. Је онын аргазы, кизи кичезеле, кандый-да болзо табылат. Бистин ердинелў Алтайбиста не јок? Тууларында агап бар, сууларында балык, агажинда неле јийлек, кымынак—јўргўмўш, онон до башка неме бар. Јалкурбаган кизи иштеп мунап акча табат. Канайда иштейтен тезе, агажинан нени етпес: одун кезер, струп чертер, кўнўк, чанчак, тепши-јазаир, чанак, дуга бўктеир, сагыс, дўгўт агызар, онон-до башка агаштан едер неме кўп табылар. Балыгын андап, тузап, кургадар, јийлегин, кымынак—јўргўмўжин, таманазын алып кургадар. Онын ончозы иштеген кичемелў кизи кооперативка берип акча табат. Кооператив тезе андый немени садар јерди табар, улуска керектў немени алып берет.

Тишта јаткан улустын ижи.

Тиштын улусы керек акчаны кузуктан ўскў ан андап табдылар. Кўс келип, тиинг андаир би јеткенде андагы јуртын ичи чўл јерде аш кезетен биндий болот.

Ол би јеткенде тиштын јурты еен калат. Аилда кары јажи јеткендер ле ўй улус ла кичинек баалдар јадагалат. Аилдын ўскў улусы тезе тииндап јўре берет. Тииндап јўрери калыкка кўч ок једет. Аилдан барганда анчи кизи еки ўч кўнге барып јаткан емес айлынан еки ўч айга айрылат, кажик бирде 200 километр јерге ыраап барадылар. Андый ыраак јерге кожо алып јўрерге керек еки-ўч айдын азыгын, тон-ўдўк,

јепсел. Тииндап барганда бекб-дб туштаган киикты андап бл-түрер; түлкү, киик, күзен, агас-та болзын, бекб јаан айудый алду-да болзын, ончозын андап блтүретен.

Анчилар андап барганда, бир кезек улус, нөкбрлбжип, бирге барадылар. Орбкү аилдын улүзы көп болзо, туура аилдан кижн албай, адазы уулдарыла андап барат. Кара жангыс болгон улус беш—алты андый кижиден бирикгижип алып андайдылар. Аилынаг чигар алдында анчилар јбптбжип аладылар кижн тоозына канча азык, таары, ок алар деп. Андап тапканын нөкбрлбшкен улус соондо тен үлежет.

Анчилар тиштыг ичинде сооко тонгыч, аштан торолоп, ширалап јүрүп келип, айлында амрап оттуруп болбойтон. Тапканын садар керек, ордына акча таап, јиир ичер курсагын, киер кебин садып алар керек, бин ертирбей налог тблбир керек. Анчинын тапканын садып аларга јуртыг ичине садучилар толодылар. Анчи тезе ширалап тапканын астамдап ок садарга кичейт. Кыш келип јанындагы јаан јурттарда ярмаркалар турат. Анчилар андап тапканын ярмаркаларга алып јүрет, анда астамдап садат, ордына анда ок керек немезин садып алат, айлына акелет.

Чергий тургузып, кандый анды андайтан?

Ярмаркаа јүргенде болгооп көрбри.

Бичип алыгар алтай улус ярмаркаа келип, нени сададылар.

Ордына алар ярмаркадан нени боина садып алат? Муны база бичип ок салыгар. оо келиштнре картина бичигер.

Сурап угуп алыгар улус канчадан садат ярмаркаа акелген малын, малдын терезин, тугүн, един, андап алган туктү немезин.

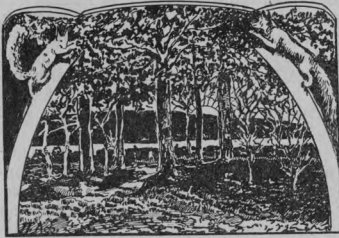
Ярмаркаа городтон акелген тобардын баазын база сурап угуп ок алыгар.

Муны угуп пүдүреле тоолоп бичигер: алтай кижн ярмаркадан боина нени садып алгыдый, бир тере сатса? бир ат сатса? бир пуд тук сатса? бир түлкү сатса? он тынг сатса?

Т ы и н.

Айас күнде тиштыг ичинде јарык јакши. Күннин јарыгы агашты бдүп, тбзинде јаткап карды јарыдат. Мбштин үстүнде јүрген тынг кузуктан жангыла тойо јип алып, пудактан бир пудакка калып јүрү, еш неме езебей туру.

Ол айас мөштин төзине анчынын Көстүгү басып келди. Ит мөштин бажиндагы тынгыды көрүп алып, үрди, еезин поо кычирды. Яш тынг, алаң болуп, төмөн көрди, көрбөлө, чугулдаган болуп, пелин пуруп, пүркүлөди.

Оскөн кырчынын ичинен колында мылтыкту Санабас чыгып көрүндү. Аны көргөн тынг, озогзынан артык алаңзып, пудактын үстүлө ары бери мантады. Санабас мылтыгын көстүн алып, мылтыгынан адып ийди. Тынг чалкойто жигылып, кардыг үстүне түшти. Көстүк оны уузына каап алып, силкиди. Санабас, саадап, тынгды иттен плаап албаган болзо, Көстүк оны үзе согууп нер еде. Санабас тынгды колына алып, терезин көрүп, аккан канын карга арчип ийди, тынгды арказындагы кабына сугуп алды.

Тынгдап басып барган анчилар одуузына енгирде жанып келдилер. Санабас—таа келип, оттыг жанына, каңгазын азып алып, оттурды. Талкан салып, чайдан ичип алып, анчилар пу күнде адып алган тындарынын терезин сойдылар, үзери ермектештилер пу жыл тынгнын баазы кандый болот не деп.

Тынгнын терезин сойотон ааин куучиндагар.

Анчи, садучи улустан сурап угуп алыгар тынгнын терезин сортойтон ааин.

Казан аяк.

- 1) Темирден кандый казан едилет?
- 2) Агаштан, тостон кандый аяк едилет?
- 3) Казан аякты база недег едетен?
- 4) Слердин аилда јестен еткен кандый казан аяк бар?
- 5) Јес казанды не калалаар?
- 6) Алтай аилда сүтти ачидып неге урар?

Арба куурып талкан едетен јепселин ончозын бичип беригер.

Аркытты пүдүрер ааин куучиндап бичигер.

Ноябрь айдагы революционный байрам.

Ноябрь айдын жеттинчи күни. Россия республиканын ишмекчилери кызыл байрамынын байрамдап туру. Оромнын ичинде бастра кызыл маанылар, бастра Интернационал ойногону угулат. Жаңыс город ло байрамдап туру емес, город ло кожо советский деремне дее байрамдап туру пугун. Пу күнде тезе жену жар чиккан: јер крестьянга, фабрикалар ишмекчилерге, јуртын ичинде бажин билип башкаратаны иштеечи ле улус болзын! деп.

Азында тезе андый емес болгон. Мунун алдында јуртын бажин билеттен кату јүректү каан болгон. Ол јууга бир кезек миллион черү ийди, барган көөркий салдаттары јууда олтүртүп өлүп турды, јуртын ичинде тезе өскүс калган үилеринин баалдарынын сыгыды угулуп турды. Байлар өргөөлөринде јадып, јуудан алган астамын тоолоп тургандар. Јуу божобой саадазын ла деп алар сананышты. Албаты түймеенижиш, каанды кедерледииди. Андый даа болзо байлардын кулдары токтонбоды: алар калыкты боина каттап кул едип аларга сүмеленишти. Айдарда албаты каттап түймееништи, колына јуу јепселин алып, буржуйларды (байларды) кедери сүрүп иди. Јер крестьянга, фабрикалар — ишмекчилерге, јуртын ичинде не бажин билеттени иш ле иштеп турган улус болзын, теди.

1917 јилда ноябрь айдын жеттинчи күнүнде, албаты түймеенди. Ол күн ем бистин байрамыбис болды. Ол байрам Россия республиказындагы иш иштеп турган улустын ончозынын байрамы. Аларла кожо јер үстүндеги иш иштеп турган албаты бастра пу күнди күндүлөп байрамдап туру. Байлардын кулдары өчбжүп, айдышты: ишмекчилер ле крестьяндар еш неме билбес сокор албаты, алар бисле тартыжин чидабас, бис аларды јарт јенгилерик, тешти. Капиталдын бандалары күн чикыжинан, күн падыжинан, күн оскүзинен, күн түштүгинен кызыл советский башкарууды табарарга јуулышты. Нөкөрлөр, ол тушта ачу ок биске јеткен. Ар немее јединбеечи болуп, ачанаа, ууру јоболго бастырып, јүдеп јүрдик. Андый-даа болзо Россиянын иш иштеечи албатызы јалтанбады, кезиги колына јуу јепсел алып, капитал ла јуулашты, кезиги тезе јуртында јадагалып, боина килебей, түни-түжүле кол салбай иштеп турды. Анийн тура бис өштүлерибисти јенгидик. Советский Россия капиталдын черүүзин таркырадып иип, өскө канандардын јуртында турган ишмекчилерге үн салып јарлады: „Јер үстүнүн ишмекчилери, бирикклегер!“, теди. Пу јарды ар јерде јаткан ишмекчилер ончозы текши угушты. Өскө јуртын ишмекчилери поо теенче капиталга кул болуп,

анан айрылгалак, емди-дее байларына иштегенчелер. Ем алар бистин кызыл Москваа көзин айрыбөй, көрүп турадылар, бойунын журтында андый ок революция белендеп турадылар. Мунын учун ноябрьдын жеттинчи күни улу ады чыккан күн туру.

Совет башкаруу суузак болзын.

Бичип пүдүрүгөр:

1. Октябрьский революциянын байрамын пылтыр слер канийн байрамдааар?
2. Ол күн школдо не болды?
3. Ол күн оромнын ичинде не көрдөбөр?
4. База кайда жүрдеер слер ол күнде?

Школго жуулып, жөн пүдүрүгөр:

1. Пу жил октябрьдын байрамын слер канийн күндүлеп байрамдайзаар?
2. Школдын ичин слер канийн жараштыра жазайзаар?
3. Кандый кычиру сөс бичип аларзаар мааныгарга? Кандый кычиру сөс бичип, стенее илезер?
4. Кандый кожон кожондоизер?

Школдын ичинде бир тоолыкты жазап пүдүреле, оо Ленинын портредын стенее илип салыгар, база өскө дөб октябрьдын революциязын баштаган нөкөрлөрдүн портреттерин илигер, ол революциянын керегинде бичилген бичиктерди, картиналарды, кычиру сөстөрдү, докладтарды жууп алып, анда окостолдын үстүне салып койгор. Анийн жуунадып жазаган тоолыгыгар „Октябрьский революциянын тоолыгы“ деп адалзын.

Помещик-ла капиталистардын озогы жадыжи.

1917 жылдан озо Россияны каан башкарып турган. Каан андый жаан журтты алдынан бои жангыскан башкарып бололбос болордо, боина болужаачи министрлар тургузатан болгон. Ол министрлар каанын жакылтып айтканынча-ла журтты башкарып турган, каанын табынан тескери етпес болгондор.

Россия журтында бир кезек миллион крестьян-ла ишмекчи албаты жаткан, база андый көп жок бай улус—помещиктар-ла

капиталистар, аларды база буржуй деп адайтан. Капиталистардын колында болгон заводтор, фабрикалар, алтын, мөңгүн казаттан рудниктар, помещиктардын колында тезе жер. Ишмекчилер боинунг колыла иштеп капиталистарга жаан астам жеттирип тургандар. Помещиктар тезе астамды крестьянаг алып турган, аларга арендаа жер берип. Помещиктар бои иш иштебейтендер, жердин жалына алган акчазы аларга жеде-тен болгон.

Каан капиталистарды, помещиктарды корулап турган, аларга тартынып турган, ненин учун тезе, бои да ол бай помещик, капиталист болгон, көп акчалу, көп жердү. Бистин Алтай жерибис онын ок жери болгон. Алтай улус мал азрап жаткан жеринин, кескен агажинунг жалын оо төлөп турган, улу бийдинг каланы деп. Байлар үзери каанга болужип турган, онын неле еткенин, онын кылыгын жарадып турган.

Каан, помещиктар, капиталистар, жердин жалын, завод-фабриканын астамын алып, иш иштебей, боинунг жараш өргөлдөрининг ичинде жадып, жиргап жүрдилер.

Слердин жаткан журтта озо кандый бай улус жатты?

Алар туралу жаткан болзо, ем алардын тураларында кем жадыры?

Ада енегерден сурап угугар, ол бай улус жадып, нени едип жүрди, аларга жалга, айбуга жүрген улустунг жадыжи ол тушта кандый болды.

1917 жылдын кийнде.

Кулга жүрген албаты
Кудулуп ойноп жүрер болды,
Кудай болгон кайракандар
Күүни-күчи чига берди.

Жаман жүрген албаты
Жаранып, жыргап жүрер болды,
Жамыркаган кайракандар
Жаманданып сагышка салдыра берди.

Бий болгон кайракандар,
Битке жидирип жайнай берди,
Бит курсагы болгондор,
Бийк кереке турар болды.

Алдында жыргап жүргендер,
Алтын-мөңгүнөң куру калды,

Алдында шыралап жүргендер
Ак жарык ем көрлөди.

Кижн канын, ичкендер
Кирер айлы жок болды,
Кижн терин жигендер
Клер кийми жок болды.

„Кызыл Ойрот“.

Бис жагы, озогызынаг артык журт пүдүрерик.

Пионер, саа жеткен октябрьди чебер тут.

Емдиги слердин клуб пүткен үйге мунаг озо жоктудын баалдарын жуутпайтан болгон. Адаларыгар октябрьде колына алып, ем оны слерге берди.

Октябрьдын жаш оок өскүрими.

Пу жил Чолышман интернадында оок өскүрум, пионерлер, жаан октябрь күнүнде колында кызыл бойрылу, маанылу, комсомолы баштаганча, совет жанды мактап, кожондоп турдылар. Енгир кирген кийнде, пионерлер оин едип, кышкырыжип турдылар: „Ленин, Ленин, бистин ишмекчи крестьян адаларыбистин Башчизы! Бис пионерлер Ленинын сөзин чек тудуп, онын үредүүле жадып, олоордын учун туружарыс“, деп турдылар.

Албаты туразы.

Октябрь революциязынын күнине бистин деремнеде жажина жок албатынын туразы бүтти. Локту-даа, аргалу-даа нбкөрлөр оо жуулыжип, октябрьдын байрамын байрамдап, көрүп турадылар. Жаан кижн кычируу сбе айдып, куучиндажип, көбүзин В. И. Ленинды адап турдылар. Онын кийнде ол жагы турада спектакль ойын болды.

Октябрь революциязынын сегизинчи жылы.

Сегис жил өдөберди,
СССР албатызы тынгый берди.
Самтраган албаты аайлана берди,
Самтар киймдер өндөне берди.

Кайа багып көрөлдөр,
Канча неме бүткүл болды,
Кара албаты өңжүгө берди,
Кра ажи елбей берди.

Журт ичи айлана берди
Жудангыбис өңжүй берди.
Жууга-чакка алдырган журт,
Журты өңжүп жарана берди.

Неме билбес кара албаты
Неге-де үренер болды.
Некегени бичик болды,
Нени-де билер болды.

Тобар едер фабрикалар,
Тобарын көптөдө еде берди.
Тартып жер иштеер деп
Таныбас машиналар чигара берди.

Акча манат коштей берди,
Албаты сагыжи токпай берди.
Алтын мөңгүн жаила берди
Албаты сагыжи тынчый берди.

А. Тон — Жан.

Кактыргыш.

Кактыргыштын адазы жокту еш немее јединбес кижн болгон. Боинын онеки јашту уулын којоимга јалга берип ијди, јиген курсагыныла, кнер тон өдүгүне ле иштегидий болзын деп.

Кактыргыш којоимга јүрүп, күн чиккалактан озо туруп, сааган инектерди јалага айдайгеле, үйге јүгүрүп келип, суу тажиир, одун јарар. Оо тура еези уйкудаг туруп келзе, уулды ары бери јакыга иер, уул курсак јиди-бе деп са-набас-та.

Бир күн којоим тобар коштоп, Чуйга кош иип турган. Кактыргыш иш иштеп, ары бери керекке јүгүрүп, тал түшкө јетре курсак јибей калган. Еези оны үйдөгн пычак акелзин деп ијди. Аштаган Кактыргыш јерде јаткан коштордын ортозында сукайрылу кап көрди. Кактыргыш ол каптын јанынча базып праадып, токтоп, сукайрыдан алып, емеш јиди. Еези муну көрөлө — сен, ит, не јалкуурып турун, тыгынарга ла кичейзин деп, базып келип, уулды алакандап сокты. Уул чи-дабай, јигиларда, оны пула тепти, бои тезе үине кирип, чай ичерге отуруп койды.

Кош коштоп турган улус, муну көрүп, унчукпады.

Кактыргыш, јерден туруп, јаткан коштордын ортозына јажынып, ийлады.

Оның ийлаганын көргөн, оо ачинар кижі јок болды.

Емди јалга јүрген, оок јашту уулдардын јүрүми андый ок-па?

Колчак тужунда.

Каан тужунда черүүнниң би болуп турган Колчак деп кижі болгон. Революцианың екінчи жылында ол, олјоо тужуң орус јеринде јаткан чех укту черүүни, Сибирдин ичинде јаткан казактардын (черү) бийлерин баштаганча Сибирь јуртын јенип, јангы пүткен советтерди тарадып ийди, алдынан бии башкарар болды. Оның ак черүүзиниң колында бир јил артык бистин де алтай албаты јайнады. Актар башкарууды кара албатының колынан айрып, байлардын ла бийлердин колына ойто јандырага сананды.

Алтай ичине каанның бийлери каттап келип: „Мылтык јепселин тудунып, бойугардын јөбжөгөргө тыныгарга болуп „кызылдарды“ јуулагар“, деп, алтайларды Колчактын черүүзине јууп турар болдылар. Алтай улус канча чактарга орус улусла бштү болуп, ол јуу-чакка кириштилер. Ол јуу албатының ортозына көп јиитар алып барды. Алтайдын ичинде суу-чилап кан акты.

Сибирдин крестьяндары ишмекчилер ле бирикгижип алып, актар ла тартыжар болды. Алар ұй ажин, бала барказын таштап, јайла тиштин, туулардын ортозында јүрүп јажынып, актарды амратпай турды, аларды тамгижинан талап турды. Революцианың үчүнчи жылы башталарда, Кызыл черүү келип, актарды тобарыш, кедери сүрүп ийди. Актардын бир кезиги Алтай ичине барып, Кызыл черүден Монгол јерине качкан. Јолой качип праадып, Алтайдын бир кезек малын кожо айдап алпарган, улусты албадаган, өлтүрген, бар јөбжөзин плаап алган.

Јажи јаан улустаң сурап угугар — слердин јуртан кем мекее кирип актардын черүү болуп јүрди?

Каракорум черүүзи пүткенин учурын алар слерге айдып берзин.

Алтаибис бии алдынан башкарылу болгоны.

Каан тужунда Россия јуртында орустан бекб 65 миллионго јуук башка башка укту албаты (нация) јуртаган: алтай, тадар, казак, чуваш, мордва—је оного-до бекб көп нация. Ка-

ан кандыйдаа нацияны алдынан башкарулу болорын жаратпайтан. Нация алдынан бии бичик биликтү болбогон. Биинын тилин дее жартап бичике саларга нациялар болбогон. Ол туштагы учрежденияларда, школдордо ончо орус-ла тил болгон, бекб тил жок болгон. Орус тил государственнй тил болгон, ол тилге ончо нациялар үренетен болгон.

Бистин алтай баалдар, бичикке үренерге тартынып, болбосто Јаштурадагы школдорго барын үренип турган. Андагы школдорго үредүү орус ла тилдү болордо, бистин баалдар орус тилин јетре билбези андагы үредүнин ааина чигалбай, јетре үренип алалбай, айлына јанып туратандар.

Кааннын башкаруун антарган кийнде Совет башкаруу ончо нациялар тен болзын, алдынан бии башкарулу болзын деп, декрет чигарды.

Пу декретке болуп, Совет Башкаруу бистин Алтайды Ойрот област деп алдынан бии башкарынар (автономия) едип салды.

Ойроттор кичеегер.

Ойрот деп адалганы
Ойын кокыр емес,
Ойлу улустар сананыгар
Ойлу сагышка кийдиригер!

Өрб турган ак јарык,
Өргүлди турар ол бойы.

Ойрот деп адыбис
Ойлу јакши болзын деп,
Ойрот укту албаты,
Оны јакши кичеегер.

Јаркын болгон адыбис
Јарыткыш болуп ол тургай,
Јакшилыкту Ойродыбис,
Јарамыкту ол тургай!

Уктап калган адыбис
Уктын укка ол тургай,
Укталып келген ббкббс,
Укталганча ол тургай!

Агаш тазылы таркагандый,
Акту Ойродыбис тарказын,
Агаш бажи бүрленгендий
Акту Ойродыбис кблтбзин!

Ойрот адыбие тынгыдып,
Ончобис бир бололы,
Ончо ишти тынгыдып,
Ончобис күч салалы!

Көзи јок албатынын
Көзин јарыдарга кичеейли!
Көкси ойдулар кичееп,
Көдрө бир аай болужугар.

Өргүлди карачкыда отургандарды
Өрө тартып аларга
Өрө тургандар кичееп,
Өрө тартып алыгар.

Ончо албатаа тенежип
Ончоны билгидий болзын,
Ойрот ады адалып,
Ончо јерге угулзын! .

Бир биргишкен јуртар-ла
Бир темге ол турзын,
Биргижип турган албатыларла
Бир ишке ол отурзын.

Тон-Жан.

Алтайда советтер тужунда јадыш.

Јуу-чактаг айрылып, емди алтай улустар амыр јуртап, бойларынын јуртын тургузып јадылар, база бойларынын јадыжин бичик ааинча баштаглады. Озо каанын бийлеринен качип киреттен озогы туулардын бажин, караный јишты, капчал кообы—јиктерди таштап, емди алтай улус өзбөтөргө тужун, анда деремнелер баштап, школдор, база озо алтай улус билбейтен мылчалар тургусклап јат. Алтай улус јакши јүрүмдү түрү картинелер көрүп билип јат, алтай улус Москваа үүренерге барглап јат.

Октябрдын революциязы алтайдын албатызына анча сый берген учун алтай улус бойларынын кожондорында ол революциязын баштаган В. И. Ленинды: „Ленин улу јаан, Ленин улу мактулу!“, деп мактап кожондоп јадылар.

Слердин јуртта јурт башкарар не Совет бар? Онын члендерин кем тургузып тутат?

Күскүдө агаштын ичинде.

Жайгы табыжи ем угулбайт. Кушкакактар учуп жүреберди, кожондоир неме жок. Ыскөн агаштын пүдүжү жоболду кижинин пүдүжиндий болуп барды. Жайгыда Ыскөн жийлек, мешке ем билдирбейт, жерде агаштын түшкөн пүрү ле жадыры. Жайгыда серүүнденип турар мал ем агаш ичине кирбейт, кедери ак жерде оттон жүрөт.

Үренчиктын бичип алганы.

Пугун октябрьдин баштапкы күни. Бис эскурсия пүдүрүп, школдон жалаңа барып келдик, коллекция пүдүрөргө көп солун. неме таптыбис. Чириген төнгөшти жарып ла ийзег, ичинде бир кезек конгыс курт көрүнөт.

Октябрьдин 19 куни. Түндө куру түжүп, соок болды. Суудын куйу тоңып калды. Чайдан ичип алып, мен Яша нөкөримле жалаңа бардык, састын куйунда Ыскөн аралга кирдик. Бир оронун ичинде оо жуулган пакалар биске көрүнди. Озо баштап бис аларды болгооп алалбадык, алар балкаштын, кумактын ичине кирип, өңи балкаш өңиндий болуп бартыр. Болгооп көрүп турзабис, пакалар уйкуга чала бастырган болуп, үзери үстү үстүне базып, балкаштын ичине кирип туру. Алар кыш туузына кирип турган емтир. Мунаң ары барзабис, бир жерде база оро туштады, ичи андый ок пакалу. Мунда көп өлгөн пака жадыры, кажизынын пуды үзүлтир, кажизынын бажи үзүлтир. Курт жыландый неме биске туштабады.

Слер көргөнигерди бичип туразар-ба?

Кыштуу белендеп турулар.

Күстүн соогы күннен жаандап туру. Түште тегери пүлүттү болып. Күннинг жарыгы көрүнбөй турат, аразында соок жааш жааптурат.

Кыранын ажин улус кезип жууп салды, ем жууган ашты согодылар. Малчи улус малын айлына жуунатат, мал кыштадар жер көрдилер.

Жанар куш жылу жерге учып жүреберди.

Вистин жерде учар куштан карга, сангыскан ла база куцияк, кууле жадагалды, агаш ичинде — сымда, күртүк көрүнөт, түндө, үкү чыгып, ак жерге учат.

Удаан жок кыш, кылыжып тудунып, једип келер. Кыштын корон соогынанг коруланып беленденер керек.

Туралу улус одын тартып, туразынын печкезин јангыртып туру, тураныг тбзине јаба тобрак, салам салып туру, стезезиниң кыбын јенистеп туру.

Кыштын јууктап клаатканын јаланнын, тиштын алдуларыда сезет, кыштын соогынанг коруланарга кижн чилеп кичештуру.

Куртын, учар куштын, агнын кыштууга белендеп турган аани бичигер.

Слердинг аилдагы улус кыштууга беленденип не иш пүдүрди аилдыг јанында?

• Ем кандый иш пүдүрүп туру?

База кандый иш пүдүргелек калды?

Кырада өзүп чиккан чамча.

Бир кижн кыра сүрүп, кендир чачип турган. Онын кичинек Тания теген балазы адазы кендир үренип чачип турганын көрүп, онызын билбей адазынанг сурады: „Сен, ајам, нени ет-турун?“, теди.

„Кендир чачип турум, балам“, теди. „Удabas саа, сенин карындажына чамча өзүп чигар“, теди.

Тания угуп, алаг болды: ол качан-даа көрбөгөн, укпаган чамча кырада өздөгөн јанду деп.

„Еки недеге болуп ерти, кыраныг үстүле тимжак көк өлбөг јайлып өсти. Тания көрүп, ичинде сананды:

„Мундый јараш көк чамча маа өзүп чикса, јакши болор еде“, теди.

База бир кезек недеге өдүп баады; кыраныг үстүндеги өлбөг өзүп јаандады, өлбөгнннг бажинда көк чечектер пүтти.

Тания чечекти көрүп,—„Карындажымнын көзүнүг өнги андый ок“, теди. „Андый јараш өндү чамча тезе мен бир—дее кижиде көрбөдүм“, теди.

Чечектер куруп, тўжўп барды, алардыг ордына көк баштары калды. Ол баштар карарын, куруп барарда, Таниянын енези, синндары келип, кырада өскөн кендирди тазылы ла јула тартып алдылар, кендирди снактап алала, кургадын тургузып салдылар.

Кендир куруп барарда, онын баштарын кезип айрып идилер, кендирди тезе сууга салып, үстүн ташла базырып салдылар.

Таня онын чамчазын сууга салганын, ташла базырганын көрүп санаркады, чамчам сууга жыдып үрелер, теди. Енези тезде оо айты: „Сенин чамчан жакши болуп пүдөр“, теди.

Эки недеде болды, кендирди суудан чигарып алдылар, оны кургаттылар. Кургадып алып, оны едиргенде жалбак агашла соктулар, кийнде колго тудунып алып, кичинек агашла соктулар, кендирдин сөбги кедери чачилип турды. Сөбгинен айрылган кендирди ем темир таракла тарадылар, кендир тимжагында оны тарадылар. Сенин чамчак жакши болор деп Танянын енези каттап оо айты. Таня тезде угуп санады: „Мунаг кандый чамча болоттондир?“, теди. Пу ем өнги ле карындажымынын чачиндий болды“, теди.

Кыш једин келди. Танянын сииндары иик етип алып, ем кендирденг учук иирдилер. „Пу учук емей! Чамча кайдадыр?“, деп Таня санады. Учукты кижила иирдилер.

Кыш божоды, кыштын кийнег јаста, јайда божон өтти. Каттап күс јетти. Ем иирип алган учуктаг кеден соктулар. Ем учуктаг кеден пүткенин Таня—даа көрүп билди. Кеденди бир кезек согуп алып, оны соокко тонгырдылар, кардын үстүне јайдылар, јас келерде, кеденди өлбг үстүне јайа тартып, суулап, күнге кургадып алдылар. Боро өндү кеден ем агараберди.

Каттап кыш келди. Танянын енези кеденди кезип, чамчалар пычты, сииндары тезде оттуруп чамчалар көктөдилер. Саадаган јок Таня карындажила кар ошкоч ак чамчалар киип алдылар.

Кийм кижии едиге керектү неме.

Изү јерде јаткан улус кийми јок то болзо, киймди көп керексинбес. Андагы дикарь улус јан кыжила јиланаш јүредилер. Је андый јерге бистинг јерден келген кижии кийми јок јүрүп болбос, андагы изүүге, чимын конгызына кийм кийбей чидабас. Айдарда киймди јенгил јука пөстөг едиге алып, андый јерде јүредилер.

Соок јерде тезде кижее јилу кийм керек болот. Ан терезинөг ле еткен јилу тон арга болот андагы јаткан якут, чукчи, эскимос укту каллыка. Андагы соокко чепкениг еткен тон јарабас, чепкен кандый да калыг болзын, ол тере тонго турушпас, кижии едиге ол тере тондый јилу болбос.

Изү соогы (климат) кирелү јерде кийм едерге пөс јараир. Јайгыда андый јерде улус јука пөстөг, ол емезе торкодонг еткен киймди киет. Анчадала ак өндү кийм изү күнге киерге јараир. Андый киймнин алдында кижии едиге серүүн, кара, көк, боро өндү киймдүдий емес.

Андый жерде күс келип, јер сооп барганда, јука пөстөн, ол емезе торкодон еткен киимдү јүрүп, кизи един сооко алдырып, уурий берет. Айдарда чепкен тон киерге керек. Кышкыда тезе бистинг јерде тере тон јок јүрүп болбос.

Италияда климат јилу. Андыйдаа болзо, андагы улус чепкен киимдү јүредилер. Ненинг үчүн тезе, анда сас јери көп. Ол састардан күннинг изүү јаандаганда чик туман чигат. Ол чик туманга алдырып, јаткан кизи калтрап ооруга бастырып, јүдеп турат. Чепкен тон тезе чикка алдырбайат, кизи един корулап јат.

Кизи боиннын еди суузагын корулап, боиннын јаткан јериндеги климатка келиштирип киймин едип киет.

Алтай улустын тон өдүги.

Алтай ичинде јайдын изүү кирелү болуп, кыши соок болгондо, изүү жерде јаткан улус чилеп мунда тон јок јүрүп болбос. Јайгыда улустын кийгени көк табы пөстөн еткен чамча, пөстөн ок еткен ак ичкырлу ыштан болот. Изүде алтай кизи чамчазын чечип салат. Чамчанын үстүне киери кара өндү чепкен болор, каки улус чепкенин ордына јайгыда јаргак

киер.¹Кыш келзе, алтай улус чепкенин ордына кой терезинен еткен, ак түктү, кајилу тон киер. Тере тонды кајилап көктөгөндө, јерен малдын терезинен кезип кајилайтан. Улустын јан кыжила кийген өдүги ичинде укту тере чарык өдүк болор. Ол өдүктүн кончы кен едилет, оо калта, камза сугар. Тиш улусы өдүктинг кончын кеденен едер, ук салбай, кышкыда пудын

ойноготла ороир. Анда јаткан јоктуларының кышкыда јамынарга тон једишпегенде, ол ок ойноготтон көп алып алдына төжөйгеле, оның үстүне чөгө јадып койоло, самтар-сумтар тонног јамынып коип, уйуктай бердилер. Кышкыда соокто алтай улустыг киедени база јака тон болор, өдүги тезе пычак өдүк болор. Шу кийм өдүкти елик терезинег едер. Кийген тонды алтай кизи кашш ол емезе пөс курла курчанып алар, курына кынду пычак, оттык тагып алар. Бажина киери торко чачакту тегерек пөрүк болор.

Андый киймдү кизи чадыр аилга да кыштап, јорыктап, андан та јүрүп, кышкы соогына чидаир, оо алдырбас.

Алтай үй улустыг киер јазалын куучиндап бичип беригер.

Алтай пөрүк.

Бис јортып, кереге аилга јууктап келдик. Ол аил түс јерде, јаан таштардыг ортозында, Ебелү суудыг Кадынга келип түшкен уузының куйунда турган. Бисти уткуп сакып тургандар емтир. Темичиныг айлының јанында бир кезек улус турган: ер, үй улус,—ончозы бажинда кийген кураан терезинег еткен, бийк кара пөрүктүлер. Андый пөрүкти мен јангыла көрдим. Тиштыг ичиле, Чолышманыг, Улаганыг өзөктөриле јүрүп келип. тубаларды, төлбөтөрдү, теленеттерди андый пөрүк кийгенин көрбөлдүм. Ем Кадының ичинеле келерим де андый солун пөрүктү алтай улус маа туштады.

В. В. Сапожников.

Шу куучинга келиштире картина бичигер.

Изү јердеги калыктын јазалы.

Америкада озодог бери јуртап јатканы индеј калык болор. Јаткан јери изү јер болгондо, алар кийм кийбей, јилангаш јүрер, един, јүзүн, колын пудыкла пудыктап аларлар, бажина јараш өндү куштыг јумын тагып алар. Колының собарына алар көп јүстүктен киер. Сырганы индеј калык јангыс кулагына ла тагар емес, тумчугын-даа, ердин-дее үттеп, сырга тагар. Кажи бирде тумчугын үттеп, тизилү јинји өткүрүп алар, ердине тезе чичке агаш өткүрүп алып јүрерлер.

Африканыг орто јеринде еди кара өндү негр калык јадыры. Јаткан јери изү јер болгондо, јап-кыжила тон одук кийбей, јилангаш јүрерлер. Кара өндү еди јараш болуп көрүнгидий етип, алар един майлап алар, бажина от күлүн сееп алар, прышкаак чачина куш јумын тагар. Колы мойнына тезе алар атизилү јараш таш, јаламш киерлер.

Сибирдин тундразында.

Мен Якутск городтон декабрь айда аттанып чыктым. Соогы 30 градусе болгон. Ол городто жаткан таныш улызым мени јолго якут жаңыла кийнип аларга үреттилер. Онызы ем маа јолдо јакши болды. Андый кийм уур болуп, көскө јараш емес болуп та көрүнзе, је оны кышкыда јорыкка кийп алган кижикандый-даа соокко алдырбас.

Ол тон ак кийктинг терезиненг едилер. Үй улус оны көктөгөндө анг учугыла көктөйтөн. Кышкыда якут кижикедининг үстүне шарбар ла малици киер. Пу еки кийм јаш ак кийктинг терезиненг көктөлөр, түк јаны ич јаар едилер. Малица бистинг узун, тизее јеткен, чамча ошкош. Малицаны кийген боинча калыг каишла курчанып алар. Ол каиштыг үстүне јараштыра јес топчи көктөп салган. Малицаныг үстүне база бир аниип ок көктөп еткен тон киер. Ол тон малицадан узун јерге једер тон болор, түк јаныла тыш јанына едилип көктөлөр. Андый тонго јаба көктөп салган ак кийктинг ок терезиненг еткен пөрүк, андый ок еки меелей. Аниип еткен тонды көргөндө, тон кап ошкош болот, кийп алганда, кижининг едине јаба келижип, едининг јулуун ичинде тудат, тыштына өткүрбес. Пудына якут кижикышкыда киет анг терезиненг еткен үк, онынг үстүне өдүк киет. Ол өдүк, бистинг пычкак одүктий, ак кийктинг терезиненг едилет. Үй улус боиннынг киер тонын кызыл чепкен саймалу едер. Онон өскөзинде тезде ер улустынг үй улустынг тон јазалы түнгөй болор.

Аниип якут жаңыла мен кийнип алып, үстүне база бир тон кийп алганым. Ол тон елик терезиненг еткен јака тон болгон. Сибирь еликтинг терези јенил, койу түктү јилу тере болор. Андый киймдү мен үч ай енчү јүрдим тундранынг ичиле, андагы корон соокко алдырбадым.

СССР ортогы јуртында изү—соогы кирелу болгондо, анда јаткан улус јайгыда јука кийм кийп јүрер: јука пиджак, чамча, бажина салам пөрүк киер. Кезиги јайгыда изү күнде ак киймдү јүредилер. Ак киймди изү күнде кийп алганда, кижининг едине серүүн, кара киймдүдий емес болот.

Күскүде соок болуп барганда, кижикичи сырған чепкен тон кийп алат.

Кыш бистинг јерде соок. Соогы тезде 35 градуска једет. Айдарда улус јилу тере тон кийп алат, пудына киес өдүк, бажина јилу пөрүк, колына јилу меелей киет. Андый киймдү базын иштеирге күч то болзо, кижининг едине јилу болот.

Айдарда бир јилда бис үч башка кийм кийп, чечип јүредик, јилдынг бинче болуп кийнедик.

Дикарь улустыг—ла көчүп жүрген улустыг кийми.

Дикарь кижии бир жерде токтоп журтабас кижии. Ол жап кыжила тиштыг, жалагнын ичиле базып жүрет, анг андап, балык андап, онызыла боиныг жиир ичер курсагын табат. Андый улус боиныг киер киймин жанында-ла жаткан немедег таап единет: жилу жерде жаткан кижии киймин агаш пүрүнег едет, соок жерде жаткан кижии тезе анг терезинег едет. Мал азрап, көчүп жүрген улус төбннн, койдын түгүнег боиныг колыла калыг чепкен едип алат.

Еди суузагына жараир кийм.

Кижининг еди суузагына ептү еткен кийм жараир. Анчадала кен едип көктөгөн кийм жакши. Андый кийм кижининг едип кыстабажат, андый киймдү кижее тынарга даа женил, кижининг каны-даа едип ичиле пош жүрет. Андый-даа болзо кижии поо тыг кичебежат. Кижии көбүзинде кийм еткенде, боиныг едип суузагына килебей, кийм жараш ла болуп пүтсин деп кичептуру: тар, бийк жака едет, белинег тыг курчанып алат, тар өдүк киет.

Кижии еди суузаг бои болзын деп, ару кийм киип жүреге керек. Кирлү тер өткөн чамча, ыштан киип жүргенде, кижининг едип чимырткан, баалу чигат. Айдарда едип киер киймди арулап жунып турар керек. Муны тезе ем кандый-даа кижии пүдүрерине жединер. Емдиги фабрикалар көптөгөн едет баазы женил ситец, коленкор, миткаль, сатин. Чамча, ыштан едерге андый пөс керек. Андый пөсти жунарга-да жакши.

Чепкен киймди сууга жунар болзо, чепкен еленжат. Андый киймди жуккан тозынын агашпа согуп кактап, киймди ару едидилер.

Кижии киймин недег едет.

СССР турган фабрикалар жилдын саин 15 миллион пуд вата (хлопок) алып, ононг ситец, миткаль, кумач едет. Ол вата—өскө ады онын хлопок—кайдан келет? Оны бистинг жерге жилу жердег акелер. Андагы улус, кыра салып, кырчин өскүрет. Ол кырчининг ады хлопчатник тейтен. Хлопчатник кырчининг баштары пыжип, куруп, жарылып барганда, ичинег ноокы чигат, ортозында оролгон үрендү. Ол ноокыны жууп алып, машинаа салып, үренин айрып ийтен. Үренинег айрылып арулганы вата (хлопок) болор. Ватаны жүктөп, пуулап, садууга иетен. Анчадала Америкадан көп келет бистинг жердеги фабрикаларга ол вата.

Вата СССР ичинде-де өзөт. Мунда өскөн жери Туркестан, Кавказ болор.

Кеден едетен өскө фабрикалар бар. Ол фабрикалар кеден, тик, коломянка теген пөс едет. Андый пөсти кендирден едетен. Өскүрүп кургадып алган кендирди фабрикада машиналарга тарайткан жимжадып.

Чепкен, драп, пөс пүдүрери база өскө фабрикалар бар. Андый фабрикалар ол пөсти кой түгүнөн едет. Калка жеринен, Алтай ичинен көп жуулган кой түгү Алтай ичине барышат. Ол түк ончозы фабрикаларга барат. Андый болзо ол түктөн жоон калыгла чепкен едилет. Андый чепкенин черүү улустын киймин едерге жараир. Орус койдын түгүнөн калыг ок чепкен едилет. Жакши, баалу, жука чепкен, түктөн едилген

жука пөс өскө койдын түгүнөн едилет. Узун тимжак түктү кой бар. Оны меринос деп адайткан. Ол меринос койдын төрөл жери Испания журты болор.

Орус император каан Петр I тужунда андый койды Испаниядан орус жерине акелип өскүргөн. Таврический, Херсонский, Екатеринославский губернияда жаан кен чөл жери бар. Андый чөлдин ичинде жаткан улус меринос койды көптөн азрап тутат. Меринос кой өскө-дө губернияда бар.

Жилу чепкен кийм едип аларга түкти биске кой берет. Баалу торко пөс едерге торконы биске кичинек курт пүдүрөт. Андый курты улус жилу жерде өнөтийн азрап өскүрөт. Торкони көп пүдетен жери Ежен жери болор. Торко база пүдет Туркестанда, Хивада, Вухарада.

Ејен каанын Силинчи теген абагаи.

Гаочи теген көп абагайлу Ејен каан болгон. Ончо абагайларынаг Силинчи теген абагаин ол артык сүүген. Албатызы даа ол Силинчи абагаин артык күндүлезин, оны унутпазын деп Гаочи кичееди. Абагаина бир каттап торко пүдүрөтөн куртарды көргүзүп, Гаочи каан айты: „Пу куртарды көрүп, алардан үрен, кол салбай иштеп жүрерге үренип ал“, теди. „Пу куртарды азрап, өскүр, албатынгды-даа поо үредип ал, айдарда албаты жонунг сени унутпас“, теди.

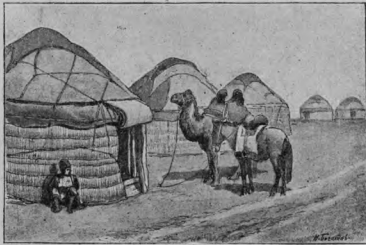
Силинчи ол куртарды алып, алардыг жадар жагыг болгооп көрди. Көрөр болзо, ол куртар боинаг жөргөмыш оропгыжиндий пүдүрүп алып, онызына бир кезек кат оронып алып, өлдидилер. Силинчи андый оропгышты жандыра ороп алып, ичинде куртын таштап, ол оропгыштаг учук ийриди. Ийрип алган учуктаг торко плат согуп алды. Торко учук пүдүрөр курт тутовый агашта жүрүп өзбтөнин Силинчи абагай болгооп көрүп алып, андый агаштаг көп оттурузып өскүрди, агаштарында тезе ол курт азранып өстү. Мунийп едерине Силинчи абагай албатызын-даа үретти.

Л. Н. Толстой.

Алтай улустыг айлы.

Алтай улус журтап жадар чадыр аилда, кезиги кереге аилда, кезиги тезе струптап кескен jailу аилда. Чуй ичинде, Кадынды өрө, оо түшкен өзбктөрдө кой малду улус кереге

кийс аил едерлер. Андый аил ыраактаг көргөндө обоолоп салган снапту аш болуп көрүнөт. Андый аил көскө-дөбө жараш болуп көрүнөт, ичинде жадарга-даа jailу. Жердег jерге jailлап, кыштап, көчкөндө кереге аилды көчүп

алып барарга-даа ептү, керегелерин жууп алып атка ол емезе төбгө коштоп салып алар. Чадыр, jailлу аилды жердег jерге тартып жүрерге тезе абра керек, жазаган jол керек.

Чадыр, жайлу аилдың ежигин агаштаң едетен, кереге аилдың тезе кийстен ол емезе тереден едер. Алтай аилдың орто ичинде жаи кыжила, тўнў тўжўле бчпбс от кўер. Оттың ыжи тыштына чиккыдый едии, аилдың ўстўн тўндўктў едер. Ыш брб чигып аилдың ичинде-де жаилат. Оның учун аилдың ичи, анда турган кеп, казан-айак, улустың јўзи-бажи—ончо ышта-лып калат. Аилга кирип конгондо озо, баштап ыш кбкб билдирбејат. Је кбс јумулып-ла барза, мундагы конулгу оо јара-бас деп, оо ачу јеткени билдирет. Андый аилда тўнўле уйук-тап, тышкары чиксан, кбзўнб ачу болуп, кбзўнди ачип, жарык кбрўп бололбосың. Муның учун алтай улустың кббўзи кбзў-нен уурып, јўдеп јат.

Аилдың тбрўнде ўстў тбжбктў орын турат, оның бир јанында ичине суккан јббжблў, ўстў кебис јабылу каирчактар, тере каптар турат. Бай кижинин айлында 40 кирелў андый тере кап турат. Онон ары, ежик јаар ат јепсели јадат: еер, токум, ўйген, комут, армакчи. Мунда ок јилдың соок бинде чумбурлаган улак, кураан, поозу кбрўнет. Каптардың ўстўнде илген мылтык, мылтык јепсели, мбнўн деген кўйушкан ўйген, анчи јепсели турат. Аилдың база бир јанында сўт урып ачидар аркыт турат, јанында казан-айак јадат. Аилда кичинек бала бар бблзо, оның пубаи мунда ок турар.

Оттың ўстўнде ышталып, агаш ўстўне салган курут, пыш-так јадат, ышталып ок илген јангы кижен, каиш, ичинде сар-јўлу мал куугы турат.

Т а б ы ш к а а к: Калтыр-култур кара јорго таштап оттур (кбчкбн аил).

Чадыр аилды недег едетен? Андый аилды тудып тургузар ааин куучиндап бичигер.

Сбблтў айлды јадып јарададылар.

Ыжи теген бзбктбн бир конып, ыныргы теген аилга једип келдибис. Андагы јаткан тубалардың ўйлерине киреин тезем ончо еен туруп калтыр. Алар ўйлер-дее тургузып алзалар, ол ўйлерине јатпай, сбблтў ўйлер едип алып, ортозына оттон одуруп конип, бойло-ры айландыра оттуруп јады-

лар. Мен сурадым: „Слер үйлер тургузып алып, оо не жатпай, пу түдүңге көзүгерди артадып, боигар тозынга уймалып жазыгар?“, тедим.

Алар айтылар: „Орус туразына жадарга бис билбей жадь-бис“, тедилер. „Онын ичин орус опкош жазаирга билелбеникте, бис оо жатпай жадьк“, тедилер. „Биске тезе тамкылажиш оттурарга, арба куурып, талкан едерге мундий сөблту жакши“, тедилер.

М. В. Чевалков.

Тура едип жадары.

Тишта, чөлдө жаткан тиргеш, туба, куманды, телегет улус журтап жадарына кичинек тура едип аладылар. Андый туралар боиньг тышты ичиле орус тураа түңгей. Ол улус жайгыда жадарга чичке агашты кезип, оны жаба салып, төрт толукту тура едип алат, үстүн тосла жаап салат, жабуузы туранын еки жанына түшкүдий едип саладылар. Кышкыда жадарга андый ок туранын кыбына жеңис салып едер. Ол улустын журтында пеш стөнелү, еки ежиктү де туралар бар. Туралардын ежигин агаштан ок едетен. Ежиктен тураа кирип барганда, сол жанында от саларга балкаштан согуп жазаган жер турат, ич жаны куй опкош ойдыкту. Андый ойдыкка теертмек, ол емезе кандык салып пыжирар. Ол ойдыктан өрө еки жаны ичинде база кичинек ойдыкту. Ол кичинек ойдыктарга аскыш сугуп, казан илип кайнадатан. Андый от салгыштан ыш тыштына чиккыдий едип үстүне чууал тургузып салатан. Онызын тал корбозынаг чууалап еткен, ичи жанын сары балкашла шубаган. Одынды от салгышка тургуза салып одыар. Ыш үйдин ичиле жаилбас, чууал-ла өрө чигар. Чууалдын алды жанында үйдин жабуунда кичинек ачик бар. Ол ачиктан үйдин ичине жарык кирет. Кышкыда ол ачиктын үстүн тошла жаап салтан.

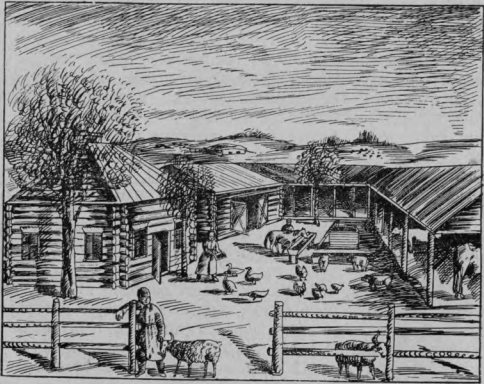
Үйдин төөри, төөрдиг еки жаны жазаган такталу. Такталардын кенги бир метр болор. Андый такталарга оттурарга-да, жадып уйуктаирга-да енчү. Төрдөги тактаа келген аилчи улус оттуратан. Ежиктин сол жанындагы тактаа келген туура кижитоттурбас жанду: анда үй еези, онын емегени, баалдары оттурар. Үйдин ичи агаш полду, от салгышка ла жуук пол етпейтен, онын жанында кара, жерди немеле жаппайтан. Шу улустын жаткан туралары көзнөги, жазап еткен печкезиле жок болордо, алар орус туразынаг башка болуп көрүнөт. Бай улузы тезе орус турадый туралар тургузып аладылар, жанында амбар еддилер. Андый болзо озогы жайлу айлын алар таштабайтандар: туразыла коштой жайлу туратан. Ненин учун тезе—жазап еткен туранын ичинде аларды клааны, сегерткиш жип талапжат,

жетпес салбай туткан жайлуда тезе клапы жок. Жайгыда туранын ичинде улус жббжзин ле салып тудар, бойлоры тезе оо соок кыштын ортозында ла кирип жадар. Качан тураларын ару едип тударга ол улус үренип алза, ол ла тушта жайдуларын алар таштаир, тураларында жай-кыжила жадарлар.

У каалу сөс: Жамандаа болзо, үйүң болзын,
Жаман-даа болзо, кбчбң болзын.

Пек едип туткан тура.

Жер үстүндө емди-дее культураның жарыгы жаилып жетпеген жерлер бар. Андый жерлер туткен боинча жагалган Австралияда, Америкада, Африкада база Азияда. Ол жерлердин ичинде, база жанындагы талайлардын ортолыктарында. Андый жерде жаткан дикарь улус боина курсак бедреп түжүлө ан агдап басып жүре, түнде кайда конодум деп сананбас-та. Андый киж

кайда бир-ле конып аларга агаш пүрүнег оду едип алат, ертенгизинде тезе онызына тартынбас-та, оны таштап, жаңы жерге басып жүреберет. Андый улус жадарга журту аил пүдүрүп алза, аларды боинын едиле азрайтан кийик андый жерден кедери качар. Анчи киж тезе кийиктин кийинег ле жүрүп оны табат.

Мал тудуп азрайтан улус бир жерде токтоп узаак турбас, мал откорор блбңи божогондо, жаңы жерге кочүп барат, малын

айдаганча. Мунунг учун ол улустын журтап жадар аилы жеңил, көчкөндө кожо алып жүргүдий аил болот. Көчүп жүргөн кижиле, бай-даа болзо, оо агаш ол емезе таш тура тудуп аларга жарабас, онызында ол журтабас. Көчүн барганда андый кижиле кожо алып барат бойунунг айлын, аил жеңселин: керегезин, кишизин, кылдарын, казыктарын, терелерин.

Краачи кижее бир жерге жадарга керек. Андый кижиле боинунг кразына, маалына тартынат. Мунунг учун андый улус пек тура тудуп алып, деремнелеп, жадат, тураларынын жанында пек ок аш салатан амбар, мал сугатан кажаан едет.

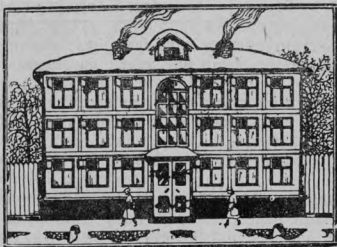
Городто жаткан улус кра салбажат. Алар өскө иш иштеп, жиш курсагын табат: бир кижиле садулап — жат, бирүзи фабрикада, заводто иштеп жат, база бирүзи узанып туру, кажи кижиле тезе контора, учрежденияда службаа турат. Городтын улусы бойунунг городына, үзери бойуларына тартынат—алардын журтаган, туралары чук кыстальжа турат. Жаткан улусы көп болгондо, тураларын ичин жаан едер, көп кышту едер.

Агаштын ордына темир—ле таш.

Улус озодог бери бир жерге токтоп, тураланып журтаганда, туразын агашту жерде агаштан, ташту жерде таштан тудуп едетен болгон. Кезик жерде агаш, таш жок, чөл жер болгондо, чичке агашты өрүп, ичи тыштын сары балкашла шубап, тура едетен.

Бийк жаан тура тургузарын улус узаак билбей жүргөн.

Көп кышту тура едерин озогы улус керексинбеген: журтап жадар жери кен болгон. Соондо жер үстүндеги албаты көптөди, городтор - до өзүп көптөди. Городтордо журтаган улус көптөди, аларга жадар кичинек туралар етсе, город ыраак жерге жаилар турган тураларыла.

Болбосто тураларын жаан едип, көп кышту едерге керек болды, улус жуунада жатсын деп. Көп кышту жаан тураны агаштан едерге жарабас болды. Агаш отко күч алдырып күйет, таштан ла еткен тура отко алдырбажат. Же андый болзо таш болгон-ло жерде табылбас, табылза-да оны жерден кодорорго күч. Айдарда улус тураларын кирпичтен едерге сүмеленди.

Јаңыда тезе улус туразын едерге таштаг, кирпичтен пек неме тапты. Онызы темир болды. Кирпичтен жаан болзо сегис он-ло кышту тура едип алгыдый. Анан бийк тураны кирпичтен едип болбос: алдындагы кыбынын стенизин жоон едип саларга керек,—анийп етпезе стенилери брөги кыбынын уурына чидабас, жемирилер.

Темирден тезе Американын улузы жука стенилү тура едет, онызын 60 кышту едип пүдүрөт. Јер үстүндө бекд-дө улустын журтында кичи тура еткенде, темир кижее жаан туза јеттирет. Городтордо жаан тура тутканда, үстүне агаш балка салбай, темир балка салатан; тураларынын жабуу темир ок жабуулу болот.

Јуугында кирпич едетен сарай бар болзо, оо барып келигер, кирпич пүдүрөтенин кбрүп аайлагар.

Еткен кирпичтин узун, жалбак, туура сыны канча болот?

Агаштаг кичинек кеп едип алып, кирпич јазагар. Еткен кирпичти кургада, отко салып, кызыдыгар.

Соок јердеги јурт.

Түс, үстү, калыг карлу тундра јерле ак кийк јеккен он кирелү чанак барып јаткан. Чанактардын кийнен малчи улус үүрлү ак киштерин айдап брааткан. Ол не улус? Шу соок јерде јаткан эскимос теген улус. Алдынан башчи болуп, бир бббгөн барып јадыры. Ол бббгөн тундранын азин јакши билеечи болгон. Ем ол токтоп тўжер јерин болгооп брааткан. Онын айтканынча улус бир јерде токтоп турды, чанактарынан тўжб калып, јадар аил тудуп баштадылар.

Озо колына кўректер алып, јаткан карды кўрөп, јерди тегеректеп кардан арлап идилер. Мунун кийнде јада каткалган карды, жалбак жоон едип кезип алдылар. Ол кезип јазаган карды үстү үстүне салдылар јаба, кыбына салкын бтпбгбдий едип оок кардан суктулар. Анийп бир час иштеп, бир кезек тегерек аилдар пүдүрдүлер, үстүндеги жабуун кардан ок етилер. Кедертен көргбндө андый аил көмгбрө салган казандый болды. Аилдын алдында кирер чигар едип ачик едип салдылар, аилдын брө бажин тўўнектү етилер. Аилдын куйуларында кичинек көзнөк еткен. Ол көзнөктөрине шили ордына жалбак тош сугун салгандар. Аил пүдүп божогондо, ичине озолоп үй улус кирди. Аларга тыштынан бир кезек ак кийктин терезин кидире таштадылар, база таштаг еткен ичине ју урган лампа бердилер. Лампаа урган ју кўер едип, оо кургак јенгис кидире саип салган. Мунун кийнде чыгып кирер ачигына тыштынан жаан жалбак кар салып, ачикты јаба базырып салдылар.

Ұй улус кирген боинча аилдың ичин жазап баштадылар. Алар лампаны кўдүрүп алып, аилдың ичиндеги куйунаа тереден, текши кере тартып салдылар. Жерге орынга тере ок текши жайдылар. Ұй улус ижин пўдүрүп божогонча, аилдың ичи лампада күйген оттың изўне тилып барды. Ижин пўдүрүп божогондо Ұй улус тўўникти ۆткүре болчок таш таштап, тыштында турган улуска билдибердилер. Ер улус ежикке жаба салган карды алып, аилдың ичине ончозы кирип келдилер, ачик ежикти кийнең каттап карла бастырып салдылар. Аилдың ичине азыгын, казан айагын кожо алып келдилер.

Андый аилдың ичинде соок жерде жаткан эскимос улус тонбоспа?

Тонгордонг, аил ичинде тонын чечип салып, жилаңаш отурадылар. Жаба каткалган кар ичиндеги жилууны тыштына чигарбајат, туйук аилдың ичи изип барат. Изўге чидабай улус токып чечет, жилаңаштанып оттурат.

Пўдўн жарым частың бажинда еен тундраның ичинде аилду журт пўтти. Карданг еткен аилдардың ۆрөги баштары ышталып турды; ак кииктер кардың ўстўле тарап барып, туйгагыла карды казып, кар алдында ۆзўп жадагалган жегисти жип оттоп јўрди. Тундрада ۆскөн жегисти ягел деп адайтан. Андагы ак кииктин жип курсагы тезе жангысла ол жегис—ягел. Аил турган жерде жегис-ягел божогондо, эскимостор каттап кۆчөт, пўдўн жегис бедреп.

Печке едип тургузарга улус канийп сўмеленди?

I.

Чадыр аилдың ичинде жаткан улус кышкы сооко тонгондо аилдың ичинде оттоң жаан одырып, оо жылынат. Озогы улус туралу-да жатсалар, кышкыда полдың ўстўне, таш салып, отты оның ўстўне одурып, жылынатан болгон. Кийнде таштанг печке салып, отты оо одырарга улус сўмеленди. Таш печкениң куйулары тезе отко изийгеле, ўйдинг ичин жылыдып турат.

II.

Андый-даа болзо анийп пўдўрген печке коомой ок болды. Салган оттың ыжи ўйдинг ичине жаилып, ежиктен-ле чигат. Айдарда улус печкее труба тургызып, оттың ыжи ўйдинг тыштына чиккыдый едип, сўмеленди. От кўўп божогондо, печкениң ичиндеги жилуу трубала тыштына чикназын деп, улус трубаның ичин пۆктөп салат, айдарда печкедеги жилуу ўйдинг ичиле жаилат, ўйдинг ичин жылыдат.

III.

Печкенин трубазын ерте пөктөп жаап салганда, печкеден угар чигат. Уйде оттурган кижее жаман болот, кижинин бажи күүп, айланат, кижиз кузат. Кижиз ол угарга тыг алдырганда, санаазы жоголып, кижиз таалып барат. Айдарда андый кижини капшаай тышкары алчигып, жүзүне суу чачса жараир.

Печке салып иштеп турганын көргөн болсоор, ол көргөн-нигерди бичип куучиндагар.

Темир ле таш печкенин екүдин кажизы отко изийгеле ичинде жилууны узак тутат?

Отко күйгөн колды емдеир ааин сурап угып алыгар.

Жаан, көп кыпту туралардын ичин жылыдар ааи.

Москвадый жаан городтордо жетти—сегис кыпту жаан туралар бар. Андый жаан туралар ичинде көп пөлүнгүштү болот, кажизынын ичинде 200 пөлүнгүштег болот. Айдарда андый туралардын ичинде канча печке едилген деп слер бодойзер? Еки пөлүнгүшке бир печкеден-де салза, андый туранын ичин жылыдарга 100 печке керек болор.

Андаый көп печкее анчадала туранын өрбүгиз кыбына кышкыда күнүн саин одун тажиш турарга күч, печкелерине от салып, көрөргө дө көп кижиз керек.

Айдарда андый жаан тураларды жангысла печкелү едедилер. Ол еткен жангыс печке туранын ичинде канча-даа пөлүнгүш болзын, ончозынын ичин текши жылыдар. Жедеген ок болор андый печке деп слер санайзар. Же андый жаан туранын көрөр болсоор печкени андый жаан болуп көрүнбөс.

Андаый печкени мунийп едетен.

Туранын төмөнгиз кыбында, улус жатпас пөлүгүнде жаан казан печке деп слер санайзар. Же андын тургузар. Казанын алдындагы еткен печкее от салар, казан тезе ичинде суулу болор. Салган отко казанын ичиндеги суу кайнап турар. Ол казанга туранын ичине чой трубалар барган, туранын ичинде пөлүнгүш саин етенеде темир шкаптар жаап тургускан. Казанга чиккан трубалар туранын ичине барып ол шкаптарды өткүрө барат. Казанын ичинде изип кайнаган суу бир трубаларга өрбө көдүрүлүп, трубаларга туранын ичине агат, тургускан шкаптарды изидет. Суу сооп барып, база бир трубаларга жандыра казанга түжүп агат, анда изийгеле каттап туранын ичине трубага агат. Казанын ичине урган суу, изип, өрбө көдүрүлүп, сооп барып, ойтто казанга келип, токтобой ебирилип агып турат, туранын ичин жылыдып турат.

Андый печкее от салып көрүп турарга бир-ле кичи керек. Ол печкенинг жанына өттуруп коип, көрүп турат казандаа суу толо болзын, суу кемнен ажира кайнабазын деп. Тышкары соок болзо, казанын суун тын кайнадар, трубанын ичиле өрө божодып агызар, тышкары јилу болзо, сууны көп кайнатпас.

Пу бичиген картинаны көрүп, көргүзигер, суу кайнадар казан кайда туру?

Салган оттын ыжи кайди чигат?

Трубалардын кажизыла изү суу өрө туранын ичине көдүрүлет?

Нефть.

Уибистын ичин жарыдып лампаа урылып күйер керосин нефтен пүдет. Нефть тезе јерден чигып, суу-чилеп агатан. Нефть көп пүткен јери Кавказ болор. Анда нефть пүткен јеринин кезигин үттеп казып ла ийзе, јердин алдында јуулган нефть, өрө бийк чачилып, јерден чигат.

Нефть отко күйерге күч, бой јаман јитту.

Оны јерден алганда, кажи бирде јерди оролоп, казып ала-ла, ичиндеги нефти тере кап-ла сузып чигарган, кажи бирде тезе јерди терег үттеп, машина тургузып, нефти машинала чигара тартатан, јер-ле агызатан.

Јерден агызып чигарган нефти лампаа урып күдүрерге јарабас. Оны јаан казанга урып, алтай аракычилеп казанга азар. Казанын чоргозынан агып түшкен пу сооп барганда, оног керосин пүдер. Казанын түбинде арткан нефть тордозынан сүрткүш едетен. Ол сүркүшле машина сүрткүштеп, база парходтын, паровозтын, заводтын одын одыратан.

Садууда керосин јок болгондо улус үйдиг ичин неле јарыдат?

Городто јаткан улус үйлерин керосининг ордына не ле јарыдат?

Јаткан јадыжим.

Бистин јаткап кичинек турачагыбис суу јаказында туру. Јайгыда ол суудын јанында сүрекеј јакши. Бис баалдар кере күнге оног чикпайтанык, анда түжүле ойноп. Је кышкыда-даа бис анда оин табадык, тоштын үстүле јүгүрүп, суудын кырындагы төстөктөн төмөн тошко салазколу јиладык.

Ајам-ла енем кышкыда тан аткалактан озо үйүкудан турадылар, бисти баалдарды тезе уйугыспайдылар. Чайдан ичин

алып, ајам ат јегет, јаланга ишке барат, енем уй саап, аилдагы ижин пүдүрөт. Таң жарып, бис уйкудан туруп келип, акамла еку школго барадык, кичинек сийним енемле екү үйде оттуруп каладылар.

Енем биске курсак едип пелендеп салып, ертенги үйдеги ижин пүдүрөле, оттырып улуска тон көктөйт.

Школдон келген боинча курсактанып алып, бис акамла екү тышкары барып, чеденде турган малды сугарадык. Малды сууга айдап барып, анда көрөдүк, торбоктор, кичинек мал, тошко тайкылып, сууга түшпезин деп. Малды ойто айдап акелеле, өлбөндөгү саладык. Оо тура ајам жанып келет, бис оо болжып, адын чечедик, соододык, акелген өлбөгүн, одунын чанактан алып, јерине саладык.

Күн ажиц, түн киргенде, ончобис үйге оттын јанына јууладык. Енем көктөнип ок оттурат. Јанында јерде кезип таштаган кичинек пөстөр јадат. Кичинек сийним ол пөстөрдү јууп алып, пычин, көктөп, енезине көрүжө киймдий ок неме пүдүрөт. Енем кажи бирде, тере пычип, тереден улуска тон көктөгөндө, кезип таштаган үзүгүн мен алатам, ол тереден бойума, ойноп, кой ечки едетем, тактанын алдында аларга кажаан едип салып.

Куучиндап бичигер: слердин јаткан үйгер кандый: тура-ба? аил-ба? кандый өзбөтө, ол туру? јанында канча аил, тура?

Јаткан јадыжигарды кучиндап, бичип беригер.

Јаткан үйгердин пүдүжүн картина чилеп бичигер.

Пу сурууга бичип кару пүдүрүгөр.

1. Ајагар нени иштейт.
2. Енегер нени иштейт?
3. Билегерде иш иштегидий чидалду кичи база бар-ба?
4. Билегерде иш иштеп болбозы, канча кичи? Карган кичи канча? Јоболду? Баалдар?

Каруугарды бичип пүдүргенде, поо түнгөйлөп бичигер.

1. Ајам мал азрап, өскүрет, кош тартып, јорыкка јүрөт.
 2. Енем аилдагы ижин пүдүрөт.
 3. Акам кооперативтын приказчики болуп туру.
 4. Билебисте карган кичи—1, баалдар—2.
-

Школдо оттурган баалдар мунийп бичип каруузын пүдүрүп, бирге жууп алганда, бойугардаг 2-3 кижичигарыгар, аларга жакылы беригер, тоолоп муны пүдүрзиндер:

1. Адааларыгардан канча кижичыра салат, канча кижичы мал азрап туру, канча кижичы советтин керегине туру, канча кижичы айлында жадын узанат, садуулажат, база мунанг-даа өскө иш едет.

2. Енегерден канча кижичы аилда оттуруп, аил ижин едет, канча кижичы советтин керегине турат, совет ижин пүдүрөт.

3. Аилыгарда база канча иш иштегидий, иш иштеп болбогыдый кижичы бар?

4. Карган кижичы канча? жоболдуу-канча? кичинек баалдар-канча?

5. Слерле үренип оттурган баалдардын пролетарий канча, өскөзи канча?

Мунийп пүдүрген тоодон диаграмма бичип пүдүрүгер.

Кижинин тыныжына кандый кей жарабас.

Тышкартан үйге кей кирбей, үйдиг ичиндеги кейди жагыртып арулабаганда, үйдиг ичиндеги туйук турган кей артапјат. Үйде јаткан кижее андый кей тынарга жарабас, кижее ананг ары жобол једет, кижичы өлөт. Тозынду кей кижее база жарабас. Тозын кижинин өпкөзине кирет, оо југат. Айдарда кижинин өпкөзи пузулат, кижее чөмет оору једет. Үйдиг ичиндеги кей јантаин ару болзын тегенде, јайгыда үйдиг көзнөгин, ежигин ачип турар керек. Кышкыда печкее от салганда үйдиг ичиндеги артаган кей печкенин ыжила тышкары чигат. Кышкыда-да тышкартан үйге јангы ару кей киргидий едип, көзнөктө, ол емезе стөнеде кичинек ачик едип салза јакши, ол ачикты ачип јаап тургудый едип. Тураныг полын изү суула јуныш турар керек, полдо балкаш өспөгидий едип. Балкаш тезе куруган боинча бойунаг тозын чигарат. Тактаа, оттургушкаа, стөнее оттурган тозынды суулу чибирекле күнүн саин артып—турар керек. Полды сибиргенде, сибиргизин суулап ок сибирзе јакши. Анийп сибиргенде тозын полдон өрө чыкпас, кижичы тозынды ичине тынбас.

Үйдиг ичинде тозын өспөс едип, үйдиг ичин канийп тудар?

Үйдиг ичин ару тудар ааин пүдүрүп бичигер. Бичип алып, үйде стөнее илип салыгар.

Југуш оору неден ары болот.

Еки уулчак одун кезип иштеп туруп, колдорун кезип алдылар. Екүлези больницаа келди. Доктор балуларын көрүп, јунагеле, үстүне ем салып, јаба пёслө тагып пуулап салды. Уулчактар јанды. Бирүзинин колында балузы јаан болгон. Ол доктордын тагып пуулаган пёсти чечпеди, аниип јүрди. Төрт күннин бажинда колундагы балузы јазылды, ордына чичке ак чымгу пүтті. Онын нөкөри тезе айлына јанып келеле, бир емегенге туштады. Емеген онын больницаа барып келгенин угала, оо айты: „Сен темей докторго барып келдин, колдогы балуга јоргомыш орооныжин салза, колың ылтам јазылар. Мен сени емдеин-ба?“, теди. Уулчак онын јөбине кирип, доктордын пуулаган пёсти чечип иди, балуду колын емегенге көргүсти. Емеген јоргомыш орооныжин табала, колдын балузына јаба салды, үстүн пёслө ок тагып пуулады. Ертегинде балу ириндеп тижий берди, уулдын колы үч недеде уурды. Кийинде балузы јазыларда, балунун ордына јаан чымгу пүтті. Соондо муны уккан доктор айты: „Бактерия теген көскө көрүнбес түрү куртар бар. Тозын өткөн кирлү јоргомыш орооныжин балуга салганда, балуга кожо ол бактерия кирди, балуны ириндетти. Мунын учун балу ылтам јазылбас болды. Менин пуулаган пёсти чечпес керек болгон. Ол пёсти, бактерия өтпөс еде. Бактерия тезе јоргомыш орооныжинанг өскө-дө немеле балуга кирип јуккыдый; тобракла, калашла, кол јунган суула киргидий“, теди.

Менин кичинек уулым јантаин боинунг идиле ойноп јүрди, идинен айрылбас болды. Колынын терезинде чимырткан чигарда, мен уулымды больницаа албадып ийдим, иди оны еечип кожо ок барды. Онын чимыртканын доктор көрөлө, оо айты—сенде мунан өскө база оору бар, теди. Уулымнын ичинде тезе кына јүргөн. Доктор итти көрөлө, уулымнан сурады: „Идин сени сүет-па?“, теди. „О бие екү айрышпас нааји емей“, деп уулым айты. „Мен идимди сиймагамда, ол менин колымды јалап турат“, теди. „Слер екү нааји болзогор, кем јок, је идин сени јалап турза, онызы јаман болор. Онын јалаганынанг колында чимырткан чикты, ичинде кына пүтті“, деп доктор айты.

Быттыргы кышкыда бистинг деремнеде бир үй кизи ооруй берди. Баштап еди изип, еди сөбги ооруды, бои кусты. Үч күннин бажинда едининг үстүнде кызыл чийкан чигып көрүнди. Келген доктор—пу осподон оорууп, туру,—теди. „Ол осподон келип, оо јукты не?“, деп доктор оору кижининг ене-

зинен сураирда, емеген айты: „Јаман кижининг көзүнен пу оору оо јеткен деп маа бир билер емеген айты“, теди.

„Кижининг көзүнен туура кижее качандаа јобол јетпейтеп емей, байала ол осподог ооруп јаткан кижининг айлына кирип келген болбой“, деп доктор айты. „Јаныбиста бир үйде осподог кичинек бала ооруп јадыры, ол үйге пу оору кизи барып јүрген еде. Је андый болзо анаг бери удай берди, ол конды“, деп үйдеги, улус айдышты.

„Је андый-ла болоттон“, деп доктор айты. Баштап оору едининг тыштына чикпайтан, көскө билдирбейтен, бир кезек күн ерткенде ле кижее јуккан оору, кижининг едининг тыштына чигып билдирет, дифтерит ле холера үчүнчи күнүнде, оспо он конып билдирер, изү оору (тиф) — онбир конып билдирер“, теди.

Бапкы јил менин јенем ооруга бастырып, базалбай, төжөгине јадып койды. Еди изип, улаарыды, бажи ооруды. Болбосто докторды алдыртып алдылар. Келген доктор јенемди ајиктап көрөлө, „Ол чийканду изү ооруга (сыпной тиф) алдырган“, теди. Алдында тезе јенем андый јок јоболдог ооруп өлгөн кижининг киймин садып алып, боина кийнди, онбир коноло оорый берди. Доктор мундый болгонын укканча, айты: „Өлгөн кижининг киймин садып алганда, киймининг ичинде јүрген пиди кожо елерге келди. Ол өлгөн кизи ооруп јадарда, пит онынг канын соорып алды, ем онынг киймин кийген кижини тиштеп, онынг канына байагы ооруды југусты, өнекинчи күнүнде тезе еди канына јуккан оору едининг тыштына чикты; кызыл чиккан көрүнди“, теди.

Слерден кем ооруды, көргө, оспоо, скарлатинаа алдырып? Анийп ооруганыгарда оору кайдан јукты?

Баладан балаа оору јукпагыдый болзын деп, школ баалдарды канийп корулаир?

Биттег чеберленигер: сыпной тиф ооруды, кижидег кижее бит јуктурат. Чумынаг чеберленигер ок; нан чичнагы, холера кижее чумынаг југат. Томоноктон до чеберленигер: томонок кизи тиштеп, кижее калтрак оору (малярия) јуктырат.

Төжөк, уйуку.

Күнүн саин канча час слер тышкары жүгүрүп ойноп туразаар, анча ок час төжөбигерде жадып уйуктазаар.

Айдарда слердин жаткан жажгардын жарымы төжөктө уйукуда болот. Төжөктө жадып тышкартагы ару кейдег тынбай, слер төжөктин ле кеин тыназар.

Мунун учун кичеер керек уйуктаган үйдин ичи, төжөк бои ару болзын дей. Слердин уйуктайтан үйде улус тамкы тартпазын.

Төжөктин, жастыктын кыбын кирлендирбей жүнүп турар керек.

Түште кийген чамчаны уйуктаир алдында чечип салып, бөкө чамча кийзе жакши болор.

Ненин учун тезе, едибистин терези тынып ок жат, айдарда оо тынарга жагырткан кей керек.

Еки балаа бир төжөккө коштой жадып уйуктаирга жарабас. Слер анийн жатканда үзери бойугарды кыстап туразаар, пош тынып болбойзаар.

Жаткан төжөбигер, үйдин ичиндеги кей ару болзо, уйукугар пек, суузак болор. Түжүле слер ойноп, жүгүрүп алып, түн киргенде уйукуга бастыразаар, уйукуда тезе амразаар.

Уйукуда кижинин еди, амрап, тыштанат. Айдарда слердй баалдарга сутказында он частан уйуктап тыштанар керек.

Пу бичигенин ончозын слер пүдүрүп туразар-ба?

Төжөк ару едип тударынын ааин бичип алыгар.

Т а б ы ш к а а к: Татудан тату не тату (уйуку).

Уйукуда бисти кем енчиктирбес?

I.

С Е Г Е Р Т К И Ш.

Лилдын кандый-да би болзын-кышпа, жай-ба болзын — сегерткишле беришпей улустын енчү жадары узаак болбос. Андый-да болзо ол жеткерди слер бажала ажитап кбүп албадар. Кайдан ол пүдет, биске келип кожо бир аилда жадат?

Сегерткиштин пүткен бои чумындый, чумынын канадын-дый сегерткиште канат ла жок, канадын о ордына оо еки узун, пек пут пүткен. Андый пек пут бир-дее түрү немеде жок.

Тура да болзын, чадыр аил-да болзын, кизи ле жадар жер болзо, сегерткиш анда өзүп жүргүдий болот.

Сегерткиш аилдың тыштында-да өзүп жүрер. Ол кургак чөптин, өтөктин, агаш одыгынын ичинде, иттин, кискенин түгүндө жүрер.

Сегерткиш жылды өткүрө төрөлөр өзөр жаңду, анчадала жылдыг жылу бинде жайгыда ла жаскыда ол көптөйтөн. Сегерткиштин тижизи жирме олуе ак тегерек жимыртка, боинаг төрөир, онызын чөп ле жуулган жерге салар: үйдинг стенизинин, полыннын тежигине, каирчактын, орыннын алдына, карачкы ла тозынду ла жер болзын. Жайгыда алты күннинг бажинда, кышкыда тезе үйдинг ичинде онеки күннинг бажинда төрөп салган жимырткадаг чичке ак түрү курт чигар. Андый курт еки көстү болот, бажинын учунда учту еки мүүе пүдет, онызыла курт курсак жийтен. Куртын еки куйунда, база куйругында түк өкөн. Ол түгү ле идини, курт ары бери токтобой жылып жүрет. Онын жиир курсагы жерде жадып чирип жыдып турганы болор. Онбир күннинг бажинда андый курт түрүлүп алып, боинаг жоргомьш орооныжиндий орооныш пүдүрет, оо ороны онбир күн жадат, онекүнчи күнде тезе ол орооныштан кичинек сегерткиш калып чигат өлгөн куртын ордына. Калып чиккан-ла боинча андый жаман неме, слерге калып келеле, каныгардан тойо соорып алат. Јанташ тоју жүрүп кичинек сегерткиш токтобой өзөт. Онбир күннинг бажинда ол жоон сегерткиш болуп барат, жоондойгеле үзери бои тимиырткалар төрөп, онызын чөптү жерге салат. Бир жимырткадан сегерткиш чигып жоондогында бир ай өдөт, кышкыда пүдүн жарым ай өдөт. Айдарда бир жылда бир сегерткиштен он үйе пүдет.

Сегерткиш тозынын ичинде өзүп жүрер болгондо, үйдинг ичин ару тудуп, тамгажинаг жунып турза, андый үйге сегерткиш жукаас. Чадыр ол емезе кереге аил болзо, оны жай саин жагы жерге көк өлгөн тургузар керек, ичинде тозын бөлөс един.

II.

К Л А А П Ы.

Үйдинг ичинде сегерткиштен, чумынан коронду неме бар, онызы клааны болор. Чумын кижини амратнас, кижининг жүзүне оттурып, көзине, уузына, тумчугына кирип, сегерткиш кижининг един тиштеп, кижини уйуктатнас. Клааны тезе кижининг един тиштейгеле, кижини бойунын жаман жидыла жескиндирет, кижее енчү бербес. Клааны озодон бери кижининг үине кирген. Ташта туранын ичинде ол жүрер, же агаш туранын ичинде ол артык уйаланып өзөт. Стенининг, шкаптын тежигинде, анчадала орыннын тежигинде, төжөктинг кыбында онынг уйазы пүдет. Пүткен уйазынаг ол түнде ле чигаттан, уйкуда јаткан кижини тиштейтен, канын соротон. Клааныдан

арганалы жок ошкон. Орынды изў суула јунып, тѳжѳктинг кыбын тамгажинан арчип турза ол емеш астаир. Ол сегерткин чилеп токтобой ѳзѳтѳн. Март айдаг сентябрге јетре клаанынын тижизы јетти каттап 40-50 јимырткадаг тѳрѳбир. Уйазында салган јимырткаларынан кичинек клааны чигар. Уч айдын туркувына јангы чиккан клааны јоондоп, ѳзери боинаг клааны пѳдѳрет, јимыртка тѳрѳби.

Клааны курсак либей, узаак чидап јѳрер. Ол тушта ол курунарып, терези ѳткѳре кѳрѳнѳп турат, је емешле каннаг соорып алза, бир кѳнде јаранып келет, озогыдый чиирак бои болуп барат. Кышкыда ѳйге соок кидирип, ѳйдин ичиндеги чумынды, сегерткишти, тараканды тонгырып ѳлтѳргидий, клааныны тезе кандый-даа соок албас. Ол тонгып ѳлѳѳ-дѳѳ, емеш јилу тийзеле, тирилип келер. Сооко ол алдырбайтан-даа болзо, кыштын кѳбѳзин ол ѳйукуда ертирет, уйазынан каајада чигат, курсак педреп. Онын јиды коркушту јаман болгондо, оны тудуп јиир неме жок.

Ш.

Б И Т.

Еди кирлѳ кижининг бажиндагы чачинынг ичинде, чамчазынын жаказында бит ѳзѳп јѳрет. Бит кижининг единен кан соорып тойот. Кижини бит кан соорып тиштегенде, кижининг еди кычийт, биттинг јоргологоны кижее билдирет. Сегерткиш, клааны, бит-тѳнгей. Алар кижиден кижее оору јеттирип југузат. Анчадала кижининг чамчазында јѳрген бит јаман коркушту. Андый бит сыпной тиф теген ооруды кижиден кижее јуктурат. Бит кижининг ле единде јѳрер емес, куштын, малдын, аннынг единде—дее јѳрер.

Биттинг тѳрѳби салган јимыртказы сирке деп адалатан. Бит тѳрѳп, сиркезин чачка јапширар. Бир емеш кѳн ертип бааза, сиркеден кичинек бит пѳдет. Уч—тѳрт неделеде јангы пѳткен бит јоондой берет. Биттинг пѳдѳп ѳзѳтѳни токтобос-то болзо, онан аргаланатаны кѳч емес. Кижинг кирлѳ јѳрѳбей, тамгажинан мылчаа кирип, ару чамча, ыштан кийзе, бит теген немени билбес-те.

„Шалбыр бала“ теген куучин, бирикгижин алып, бичип пѳдѳрѳгер.

Тараканынг јадыжин, кылыгын болгооп кѳрѳгер.

Тараканынг јаткан јадыжин, онынг кылыгын, бала ѳскѳретенин кѳрѳин тезегер, бир кезек тѳрѳ тараканнан тудуп алып, шили банкаа оттурызып салыгар, ѳстѳн јука пѳлѳ пуулап

салыгар. Шили банка жок болзо, тараканды агаш каирчакка оттурызып салыгар, айдарда каирчактын ичи көрүнгүдий едип үстүн сабактан, ол емезе кылдаг өргөн түүс сеткала жаап койгор. Тараканын өзүп жоондойтоны саат болордо, тудуп оттурузарда, жаан-даа кичинек-те тараканан тудуп оттурузыгар, алардыг ортозында кашту тижн таракан бар болзын. Тудуп оттурускан тараканды суулаган калашла, етле азрайтан.

Тараканын жадыжин болгооп көрүп алала, пу сурууларга бичип каруу беригер:

- 1) Таракан уйазын кайда едип жарадат?
- 2) Курсак педреп, уйазынан качан чигат?
- 3) Курсак педреп жүргенде кара жагыстан жүрет-пе, үүре жүрет-пе?
- 4) Чумын, курттий түрү немеден таракан жанына кажизын жуудатат, кожо жүрет?
- 5) Кандый ашка таракан күүнгерет? Кургак аш жийт-пе (кулур, таары)?
- 6) Уузынын пүткени кандый? (лула шил салып көрүгөр).
- 7) Озөр аан кандый?
- 8) Бир кышта терези канча каттап елен жагырат?
- 9) Еркек, тижизи неден билдирет?
- 10) Ыйде таракан жок болгыдый не аай бар?

Тараканын тижизин болгооп көрүгер.

- 1) Тапкан балазы енезинен не болуп чигат: курт ошкош, пүдер-бе, ол емезе кичинек таракан болуп чигар-ба?
- 2) Енезинин кабынан канча бала чигат?

Тараканын жадыжин аайлап көрөлб, „Тараканын жадыжи“, теген куучин бичип пүдүрүгер.

КЫШ.

Кышкыда.

Бистин жерде кыш узун болот, кыштыг тўни-де узун болот. Тўнде 6з6ктин ичиле п6р6үлөр-ле базын жўредилер, жарык ай жаар к6р6үп, улун турадылар.

Ак жалагнын ичинде кар-за агарат.

Аралдын ичинде сооко агаш тарсылдайт.

Улустыг жаткан 6йлеринин ичинде тезе жилу-даа, жарыктаа. Улус тўште п6д6ргелек ижин, оттын жанына оттуруп койп п6д6рет, тўннинг узаагы аларга билдирбежат. Баалдар оттын жанына жуулып, к6лге картошко к6м6п, пыжирып алып, жип турадылар. Бир6зи из6 картошко алып, колын к6д6р6п алды.

бирүзи нөкөринин картошказын туйука жажырып жипсалды — ончозына сүгүнчилү.

Кышкы күн кыска.

Кышкыда баалдардын ойны көп жок: түште, кажизы төс-төкти төмөн салазколу жилат, кажизы чаналу жүгүрүп жүрөт. Күн ашканда, ончозы үйгө жуулат.

Укаалу сөс: Кыш кылыжын тудунуп келет.

Кышкы уйуку.

Жердег өзөр өлөг кардын алдында уйукуга бастырып жадыры. Көлдүн түбинен өзөтөн өлөг, камыш тоштын алдында уйуктап ол калтыр. Агаштын куйунда суудын жаказында өскөн тал, жодра, бороңот уйуктап ок туру. Уйукуга ок бастырып туру: ак каинг, аспак, карагай, чибн, тыт, жоон мөш. Пу ончо жайгыда өзөччилер ем уйукуга бастырып, жаскы жилу күндерди сакып туру.

Термометр.

Слердин бирүгердин үинде термометр бар, болзо, оны илген јеринен алып, ајктап көрүгер.

1) Јалбагында кандый числорлор (градус) бичилген?

2) Термометрдын сүрүн бичип алыгар.

3) Шилиниг ичинде көскө билдирер чичке столбыктын өрөгн баажн кандый числодо туру деп болгооп бичип салыгар.

Ем термометрды колго алып, мунийн едип, көрүгөр:

1) Сооко тонгон колыгарды јилыдып колго жаба тынганчилеп, термометрге жаба тыныгар.

2) Анийн едегеле көрүгер — столбыктын өрөгн учи канаар јилды, болгооп көрөлө турган числозын бичип салыгар.

3) Термометрды еки — үч минутаа остолдын үстүне салып, бичип ок салыгар, шилиниг ичиндеги столбыктын өрөгн учи канаар јилды, кандый числодо токтоды.

4) Термометрды тышкары сооко алчигып, каттап бичип салыгар — столбыктын өрөгн учи канаар јилды деп.

Ем бичигенигерди шинжилейгеле, айдып беригер — неден ары термометрдын ичинде столбиктын өрбүги учу өрбө чигат, төмөн түжет, деп.

Тышкары кышкыда корон соок болгондо, канча градус болуп көрүнөт термометрде?

Жилу болуп кар кайлып турганда, канча градус болот?

Карды көрүп, онын пүткөн боин аайлайтаны.

1) Кажи кардын агы артык болор: жаңы жаап түшкенин-бе, ол емезе жердин үстүндө узаак жатканын-ба?

2) Жаскары кардын кайлар би жеткенде. кардын би кандый болот?

3) Отгурып брааткан күнинг жарыгы тийгенде, кардын би кандый болот?

4) Жилу күнде кар бои кандый болот?

5) Кайлган кардан не пүдет?

6) Нези женил: бир аяк суу-ба, бир аяк кар-ба?

7) Жааганда кар-ба, жааш-па жерге ылтам түжет?

8) Кар түжүп башталганда тышкары сооктын күчи жаандайт-па, түжет-па?

9) Журтын ичинде кар кайда көп жуулат?

10) Карды колго алып былчиганда, кар кандый болоберет?

Тошты көрүгөр, онын пүткөн боин аайлагар.

1) Тоштын би кандый?

2) Тошты алып ооктодып жарып ийгенде, онын би кандый болот?

3) Тошты өткүрө көрүп, тоштын алдында салган бичикти кычырып алгыдый-ба?

4) Маскала тошты согуп, онын пегин көрүп билигер.

5) Тошты тошко жижип кырын түзөдөп алыгар.

6) Тошты тоштын үстүнө салып, былча басса, не болор?

7) Тошты алып, агаштын үстүнө салып койгор. Темир сабактын еки учуна 4 килограмм гиреденг булайгеле, сабакты ол тоштын үстүнө ажира тартып койгор. Анийип еделе, көрүгөр не болор.

8) Сууды төмөн агып праадып, тош сууда ончозы бои болот-па? Тоштын кажи жаңы сууда болот?

9) Тошты казанга салып, отко тургузып салза, тоштон не пүдер?

10) Жука шилдин ичине толо суу урагеле, узун пек булайгеле, кышкы соокко алчигып тургузып салыгар. Айдарда тургускан шилден не болор? Неден ары оо пу жедер?

Алдулар канар барган?

Ак түктү койон боина жоон чибининг алдында уйа таап алды, түжүлө анда жадыры.

Тынг кышкы түгү жеткен болуп, корон сооктон корукпас болды. Көндөй агаштыг ичинде, салкын өтпөс жерде уйа жазап алды.

Түлкү чеенине кургак пүрден тажип алып, жимжак төжөк етип алып анда жадыры.

Күзен агаштыг тазылынын алдына кирип алды. Анда жадып боина көп пөлүнгүштү үй етип алган. Агчи келип, оны тудуп алаин да тезе, таап ылтап тудуп алабас.

Сарастар чибі чөчөгөин жип, чибилү жерде мантап жүрүлөр. Алардын жадар үи тезе белең. Кыш једип келди деп алар санабас, агаштаң агашка ойноп жүгүрүп ле жүредилер.

Сокор номон, өркө, тарбаап јердин алдына теренг кирип баадылар, јас келгинче өрө алар чикпастар, кижее көрүнбестер.

Јаланг чичканы јенистинг, тазылдын алдына теренг киреберди.

Састын бакалары јенистинг алдына кирип барып, өлгөн ошкөш, кыймыктанбай јададылар.

Келескиндер андый-ок, өлгөн ошкөш, кыймыктанбай тазылдын, таштыг алдында јадат.

Ончозынаг артык јилу айу ашијактыг јазаган кыштуу. Кыштыг соогы-ла једип келерде, ол озо белеңдеп јазап алган уйазына киреберет, оног кышила чикпас, уузын колына јаба салып алып, кышила уйуктаир.

Ончозынаг коомой тезе кышкыда пөбрү качкын јадат. Түнү гүжүле, тайканыг үстүле, өзөктіг ичиле јиир неме бедреп мантап жүрет. Түн кирип, кажаандаган малдын јидын алып, төг бажина чигала—у—у—у!, у—у—у!, у—у—у! деп, түнүле аилдын иттерин амратпай, улуп оттурат.

Слердин деремнеде кем агчи кижі?

Кышкыда слердин улус не киик андайт?

Алардын андайтан јангы кандый? Оны бичип учурлагар.

Кышкыдагы иш.

Краачи кижі, мал азрајтан кижі кышкыда-да иш јок болуп амрап оттурбас.

Ноябрь айда кар түшселе јалагнаг айлына мал азраир өлгөн тартар, кедери жүргөп малды аил јанына јуунадып көбрө.

Декабрь, январь айда ноябрь айдагы ижин ок едер. Айлында өлбөг одун тартып белендеп салган болзо, кедери жорыкка жүрер, чанакту кошту тобар жалданып тартар.

Февраль айда тура, чеден тудар агаш кезип аилга тартар. Краачи кижги амбарындагы ажин сортоир, кыраа салар үренин белендеп турар. Малчи кижги арып барган малын, өлбөг бедреп, өзөктбөг өзөккө айдап жүрер, пөрүден малын корулаир.

Малдын жанында.

Мендеш малыла айлынан ыраай берди. Ертенеи ала жылкы малын, уйларын агаштыг куйуна айдап акелип, анда кабырды.

Соок күн болды. Мендеш аттыг үстүне оттура, камказын азын алып, малдыг кар алдынан өлбөгди жулуи оттоп турганын көрүп оттуру.

Еебре жанында бир-дее үн—табыш угулбайт.

Мендеш жилу жанг тон, жилу пөрүк, укту пычкак өдүк кийп алып, сооко алдырбай оттуру, кере күнге ле аш жибеген болгондо, ичи куру болуп, аштап туру. Байа ертен айлынан аттанар алдында, талкан салып чай ла ичин алган еде.

Күн ажин браадарда, Мендеш малын айлын жаар айдады. Соокко тонгон мал төмбн мантап барды, туйгактарыла карды калтыратты.

Аилга жеткинче, түн кирип, аил көрүнбейт, иттердин ле үргени угулат.

Мендеш уйларын кажаандап салала, жылкызын аилдыг жанында пош салды. Атынын еерин сойоло, бои аилга кирди. Айлында одурган от күет, оттыг жанында киис төжбөнп, ески тонног жабынып алып, баалтары уйуктап жадыры. Аилдыг ичинде Мендештинг карган үи-ле уйуктабай, оттыг жанында оттуру.

Мендеш оттыг ок жанына оттуруп коип, аскан чайдан чбчийге урып алды, курут жиди. Емегениле ермектежип, чай ичин, узаак оттурды. Тышкары тезе аштаган иттери түнүле улуи токтободылар.

Сымда агдаганы.

Түн ортозында туруп, Чапый кичинек, Топпок теген уулын алганча, клат салган кыразына келдилер. Анда Чапый сымда агдап турган.

Келеле чанакту атын Чапый кедери агаштыг ичине тургусты. Ашту бир снап алала, кардыг үстүне оны жаа таштап

салды, үстүне уу кере тартып койды. Оттуруп сакырга соок болбозын деп, снаптардан Чапый кичинеке одуу жазап алды. Уунын алдына агаш тургузып, ууны онын үстүне кере тартып салды. Тургускан агажинаг тезе одуузына жетре чичке пу тартып салды.

Ем удабас таг жарыир, сымда учуп келер, одууга кирип оттур, деп ол Топнокко айты.

Таг жарыбай, саадаир-да, Топнок уйкууга бастыраберди. Уйуктап-ла барарда, адазы оны уйугузып ийди. Тым оттур, теди.

Топнок көрүп изе, ууны айландыра ебирин, бир куш учуп жүрү.

Тым оттур, пу сымданын еркек бапчызы учуп келди, удабас өскөзи-де учуп келерлер, деп оо Чапый айты.

Топнок көрүп оттурза, агаштын ичинен бир кезек сымдалар учуп келип, уунын жанында карга оттуруп, кондылар, уу жаар ийменин көрдилер. Уунын алдында жаткан аш тезе сүреен жылбилү болды. Же уу кыймыктанбай туруп, коркушту емес болордо, сымдалар бирден уунын алдына кирип, ашты жий бердилер. Ончозы уунын алдына киреберерде, Чапый пунын учунаг тартып иди. Бир учуна пулаган агаш жигыларда, оо тарткан уу түжүп, алдына кирген сымдаларды ончозын жайа базып салды.

Адазы уулы-ла андаган ангчилар айлына бир кап сымда акелдилер.

Уу тартып база кандый кушты андаир?

Тузактап бир кандый куш андаган болзогор, оны куучиндан бичигер.

Өмө иш.

Кичинеке Чилбактын Бојика теген нөкөри болгон. Бојиканын адазы кышыда соокко алдырып ооруй берди. Енези күнүг саин Бојиканы жайу одундап иер болордо, Бојика школго үренерге жүрбес болды. Школдо баалдардын пүдүрген коллектив бар болордо, Чилбак баалдарга айты:

Бојиканын адазы ооруй берди, енези Бојиканы күнүг саин одундап иет. Оо одунды жайу тажирга күч болот. Бис оо, өмбөложип, болушсабие, кайдар, теди.

Баалдар уккан боинча „jöp“, тедилер. Ертен-тура жуулып, ончозы агаш ичине бардылар, анда кургак пудактан теерип алып, Бојиканын айлына бир чанак кирелү одын таажип акелдилер. Акелген одынды өмбөлөжүп ок ооктоп кезеле, сарай

алдына жууп салдылар. Ижин пүдүрүп едерде, бирүзи-дее кү-шинбей, ойноп еткендйй етилер. Бојика тезе, баалдар оо болужип одынды таажип берерде, ем күнүг саин школго жүргү-дий болды.

Одундан бир барганда бир бала жарым метрдыг пудагынанг алып, канча тыт пудак айлына таажип акелгидий?

Пеш бала, он бала канча пудак акелгидий?

Иштеген иштинг кажызы армыкту—јангыскан иштегени-бе, өмбөлөжүн иштегени-бе?

Локту өскүс ончогор,
Тегин темей жүрбегер,
Нелед ишти иштегер,
Лурт ондоорын кичегер.
Иштен билбези үрөзсин,
Иштеери үретсин.
Бои бои кечеежип,
Өрб өгдөп тартышсын.
Күчи чидабазы бар болзо,
Күдүренип өмбөлөшсин.
Оноижип жүрзеер,
Ондонорго узак јок.

М и з а к о в.

Кышкы каникул.

Кыш ортозында болоттон каникулыбис ертип божоды. Ол тушта бис школдын ичинде выставка пүдүрдибис. Бистинг выставканы көрүп, көп улус школго келип барды.

Анда јазап еткен Ленинын тоолыгы бар болгон. Онызында мениг де бичиген картинам турды. Ол картинамада тезе мен Серп ле Маска бичидим. Онын алдында мундый учур бичип салдым: „Маска серптинг карындажи болор. Анийп Ленин үредип айткан еде“, тедим.

Мениг бичиген тетрадкаларым өскө баалдардыг тетрадкаларыла кожо бир остолдо јатты. Келген улус оны-да көрди. Мениг бичип пүдүрген кулунду пеемди өрб стеее илип салдым. Остолдын үстүне тургустым балкаштан јашпирып еткен айумды.

Выставканыг учунда спектакль оин болды, коме ойноды, бис кожондор кожондодык.

Ертенгизинде мен аямла екү төмөңги деремне таймнын айлына аилдап барып келдим. Ејем маа кичинек пычак сийлап берди.

Слер пу јил кышкы каникулды канийп ертирдер — оны куучиндап бичигер.

Баалдардын кышкы оины.

Баалдар кыштын соогын бир немее тообос улус. Салозко алып, төстөкти төмөн јилып, ойнойдылар, кажи бирде салозкозы артык јилзын деп, төстөктің кырына суу урадылар, соокты кычырып айдадылар: келип биске болуж, урган суубисти тоныр, тежет. Соок ачинган боинча, кажи бирүдин кулагына, кажи бирүдин тезе тумчугуна саип та ийзе, баалдар јалтанбастар. Кардаг колына алып, кулагын, тумчугын кар-ла тижип, един изидип недилер.

Бир күн баалдар школго үренерге келзелер, стенеде бичип илген јар сбе туру. Онызында мунийп јарлап бичиген болгон:

„Баалдар! Анда-мунда кичинек төстөктөрдөг јилып ойногынча, школдын јанында төстөкти суу урып, өмөлжүп, јазап алалыдар! Оо јуулуп, анаг ыраак јилып барарык. Пу јөпкө кирген кижі воскресен күн, он часта, школго келзин, көнөнтен, темир күректен акелзин ножо. Төстөкти јазап пүдүрүлеридер“.

теген.

Воскресен күн келерде, школдо үренген баалдар ертеннег ала школго јуудылар. Јанында турган јаан төстөктің кырына барып, темир күрекле јаткан кардын үстүн түзедип ийдилер. Айлынан акелген көнөктөриле суу тажип, төстөктің кырына урдылар. Тал—түште ижи божоды. Айлына барып ажа-

нын алып, баалдар салозколор акелип, жаңы пүткен тошту, төстөктөн жылып ойнодылар. Жылып барган салозко ыраак барып токтойт. Күнүн саин шкодоо үредүден божоп, баалдар по жууладылар, пу төстөктөн жиладылар.

Слер шкодо үредүден божогондо, не ойын ойнойзер? Онын саин куучиндан бичигер.

Ж а р ы ш.

Пу жил ноябрь айдын учунда бистин аймакта байрам болды, албаты мал-аш иштегенин күндүлөп байрамдадылар. Аймак ичинеги жуулган улусы 300 ажира болды. Келген улустын кезиги боинын азрап алган жүгүрүк аттарын акелдилер. Келген жүгүрүк аттардын тоозы 22 ат болды. Улус жөн пүдүрди ол 22 атты ончозын мантадып жарыштырар, озо келген үч атка сый берер, тедилер. Ең озо келген аттын сый 25 салковой болды, екнчизынын — 15 салковой, үчүнчизынын — 10 салковой.

Тал түште 22 атты ончозын өзөкти өрө 6 километр жерге ашадылар. Ат саин кичинек, 10-12 жашту чийрак уулар жайдакка мүнгледилер. Аттарынын кезигинин жалы куйругын өрүп салган, кызыл жаламалар пуулаган. Аттарды башкарып, жеринен мантадып божодорго үч жаан кизи кожо барды.

Жарыжип мантаган аттын келип токтоир жери поскойтнонын баратазынын жанында турган тыт болды. Байрамга келген улус ем оо жууды. Бис баалдар жанында турган бийк төстөктинг бажина чиктыбис. Онон өзөк ичиндеги жал ыраак көрүнөт.

Аттар өрө барган кийнде пүдүн жарым час өтти-бе жок на, жолдын өрөги бажинда мантаган аттар көрүнди. Бис көргөн боинча төстөктинг алдында турган улуска айдыбис. Аттардын алдынан мантап көрүнгени ак боро ат болды. Оны мен көрүп тандым. Ол Тойлонконунг сайак ак боро аты болды. Же поскойтноо жууктап келгинче, алдына чыгып кызыл жерен ат мантады. Ол атты мен база тандым. Ол Мукайла Аилчининг аты болды. Ол кызыл жерен ат ең ончозынан озолоп тытка келип, поскойтнонын ежидин өткүрө мантады, оо мүнген уул оны токтодын болбоды. Екинчи келген ат бајагы алдынан мантаган Тойлонконунг ак-боро аты болды. Үчүнчи, он салковой, сыйды Мадайдын кер айгыры алды.

Слердин журтта пу кышта ел-жон не совет байрам-жиргал пүдүрди? Оны куучиндан бичигер.

Агыртып пöбрү андаганы.

Биетин журтын жанында пу кышта пöбрү сүреен кбитөн, улустын бир кезек малын кырды. Болбосто жон улус, жуулып, жөн пүдүрдилер, бир күн барып, пöбрүлерди агыртып андап кырап, тешти.

Келген-ле байрам күнде жаан оромнын ичинде бош атту улус жууды. Мылтыктары мылтыгын алды, иттерин еечидип акелди. Мылтыктары жогы сыгырткыш ла тарсылдап женсел едип алдылар, айлынап иттерин еечидип ок акелдилер. Оромнын ичинде табыш жаандады: улус ермектежет, аттары киштежет, иттери согужат.

50 кирелү улус жуулып келерде, ончозы өзбкти өрө аттандылар. Мылтыктары өскөн чаалдын куйуна једип, анда токтодылар. Мылтыгы жок улус, иттерин еечиде, өзбкти еки жанынап өрө куйулап бардылар, бажинда өскөн аралга једеле, агыртып, төмөн түштүлер. Иттери агаштын ичиле үрүн магтады. Бир ак јерде ес жок сап төмөн магтаган койондор көрүнди, кийнеп үч пöрү магтап чикты. Пöрүнин бирүзи туура сап өрө магтап тезе, анда тыттын кийнеп удурат атту кижиле көрүнүп келип, тарсылдадынды, оо ок тура јеттеген ит үрүн чикты. Болбосто пöрүлер койондорды еечиде өзбкти төмөн магтадылар. Јолой аларга база пеш пöрү кожилып, төмөн ок кожо магтадылар. Маптап браадып уксалар, јолдын алды жанында мылтык табыжи үгүлүп келди, кийнеп ле јолдын еки жанынап улустын, иттердин табыжи жаандап жууктап клаат. Арга јокто пöрүлер өзбкти төмөн ок магтап, мылтыкту улуска келип, мылтык огынап өдилер.

Тал түште андап барган улус деремнее јанып келип, 22 өлтүргөн пöбрү сүүртеп акелди.

Слердин улус, агыртып, база кандый алдуды андайт?

1905 јилда январь айдын 9 күни.

Каан тужунда крестьян-ла ишмекчи улустын јадыжи, коомой катту болгон. Анчадала 1905 јилдын јадыштары катту коомой болуп кожонто кирди:

Ачаналу јил болды,

Албан калап жууш болды,

Ак мадыстап айрылып,

Албанга баа јоко бердибис, деп.

1905 јилда ишмекчилердин көбүзи каанга пүткенче болгондор. Каанды алар пуралабай, актап туратандар болгон, неле

алба кыин помещиктардан—ла капиталистардан болуп туру деп санангылады.

Ол жилда январь айдын 9 күнүндө алар Гапон теген абыскаа баштадып, каан алдына барып, боина жеңилте сурадылар. Каан тезе аларды боинын жаткан өргөзине жуутпай, камчыла, база корголдин окла уткуп алды.

Ол күннен ары каанга пүдери жок болды. Ишмекчилер онын кийинде чин жолго кирип алып, капиталистар-ла, помещиктар-ла тартыжар деп кату санандылар.

1905 жилда

уур революцианын тартыжуу жуузынын керектерине ишмекчилер, таснап үренип алып, миллион албаты Уүредип алды.

1905 жилда

ишмекчилер идезинин кирезин ченеп көрбөгөндөр болзо. Октябрьский революциясы жеңип болбос еди.

1905 жилдын

революциясы жагыс каанла помещиктарды коркутты. 1917 жилда тезе ишмекчилер—ле крестьяндар аларды жер үстүнең жок едиди.

Л Е Н И Н.

Владимир Ильич Ленин-Ульяновтын туулган өскөн ери Ежил жаказында турган Симбирек городто болгон. Ем ол город Ульянов деп онын адыла адалды. Ленин боинын жүрген жажина ишмекчи ле крестьян албатынын кереги учун турушты, ол албатыны бай помещиктардын, капиталистардын колынан айрып аларга боинын жажина кичееди.

Каанын кулдары оны некежип, бош салбады түрмелен, кийинде оны ичкери Сибирь ичине Енисейский губерния ийдилер. Анда ол Минусинский уездте Шушенский теген журтта жатты. Көп жилдын туркунуна ол жайнадып, боинын санаган ижир таштабай, пүдүрүп турды: кол-ла иштеген албатыны байлардын колынан айрып аан тапты.

Ишмекчилер, крестьяндар Ленинге пүткендер, кол-ла иштейр албаты ончозы оо бакты. Ол тезе байларга бастырып, алардыг колында жайнаган калыкка жалтанбас башчи, нак керсү үредүүчи болды.

Ленин боиныг нбкбрлөриле коммунист-большевиктыг күчтү партиясын пүдүрди. Ол баштаганча ишмекчилер—ле крестьяндар, түймележи, каанды, койоимдарды, фабриктарды, помещиктарды кедерледип, журт башкараын боиныг колына алдылар.

Ленин жаңы Совет Башкаруу пүдүрди, бои ол башкаруудыг баштапкы башчизы болды. Ол жер үстүндеги ишмекчилердин союзын тыгыты. Пу союз Учүнчи Коммунистический Интернационал деп адалды.

Боина енчү амыр жадаарын билбес кижн болордо, онын еди суузагы пузылды. Ол 54-ле жил жүрди. 1924 жилда январь айдын 21 күнүнде ол өлди Москваныг жанында Горки теген журтта.

Ленин өлгөн-дө болзо, онын пүдүргени түрү.

Крестьянын уулы А. И. Рыков,
Совнаркомнын председатели.

Ем бистиг Башкарууды
кем баштап туруптат?

Каанын жеттирген жакшизы жок,
Карачкыда бисти ол жүргисти.
Кайран албаты сурак еткенде,
Канын-жинин төгүп жүрди.

Елекейдын адазы деп,
Ебин таап, мекелеп жүрди.
Ебине чига берген немени,
Енчикпей өлтүртүп турды.

Албаты учун турушкандарды
Алба кыинга салып турды,
Алтын мөнгүн бергендерди
Алайман-чикир-ле азрап турды.

Емди андый неме жок болды,
Елдин колында башкаруу
Ептү жараш журт болды,
Енчигип жадар чак жетти.

Колго туткан башкарууды,
Көдүрүп муны тудалы,
Көб-кара куйак кийнип,
Көдрө буржуйларды базалы.

Албаты—жоннын башкаруу
Алдырбас күч болуп турзын,
Адай болгон Коммунист Партия
Алдырбай үргүлжее турзын.

А. Т о н - Ж а н .

Алтайдын малы.

Алтай улустын көбүзи мал азрап, курсагын малдан табат. Авраган малы — жылкы, уй, оок малдан авраганы кой ла ечки болор. Чуй бажинда жаткан улус сарлык-ла төб азрап тудат. Малды алтай улус көптөн тудат.

Алтайдын ичинде мал оттоп жүрер жери елбек, өзөктөринде изү өлбг өскөн, кујур пүткен. Тайкаларында кышкыда калыг кар түшсе-де, өзөктөринде кары жука түжет. Мал кыжила жерге оттоп жүрет.

Кадынга келип түшкен өзөктөрдиг енг жаан өзбги Чуй өзбк болор. Онын узун сыны 70 километр, туура кенги тезе 45 килом. Чуйга келип түшкен Курай өзбк бар. Онын узун сыны 22 килом. тууразы тезе 13 километр. База Кадынга ок келип түшкен, ичи кен, Абай өзбги бар. Онын узун сыны 38 килом. тууразынан тезе 4 килом. болор. Пу үч чөл-дий кен

өзөктөрдө, база Чарас, Урсул ичинде, Кадының боинда, Чолышманда, Башкоүсте јаткан үлүс көптөн кой азрап тудат.

Алтай кои јоон кой, ак түктү, кара баншту, тумчугы күрдек, куйругы јоон.

У каалу сөс. Текенин мүүзү тегерее јеткенин кем көргөн?

Төбнннн куйругы јерге јеткенин кем көргөн?

Алтай улустын азраган малынан өскө орус үлүс кандый мал азрайт?

Кужүрды малдан өскө кандый түрү неме келип јийт?

Кужүр јок јерде малды кужүрдын ордына неле азраир?

Чалышман өзөгінде.

Чолышманынгу тууларынын көп сабазы ташту, кајалу деп болор. Тууларынын бажинда кышкыда калын кар түжет, кажи тууларынын кышкыда түшкен карлары јай ортозына јетре ерилбейтен туру. Чолышманынгу пүгүне кышкыда кар калын түшпес туру. Анынгу учун јилкы, кей, ечки, уй јаланда кыштап чига бередилер. Андый-да болзо малынын јанында јүрүп көрөр ижи јайгыдагызынан көп артык болор, анчадала кой ечкидий оок малдын јанында. Јилкы-да уй да малды кышкыда көрүп-јерден јерге откорып айдап јүрер, оо үзери малдын јанында пөрү көптөйт. Малчи кичи малын јантаип көрүп ко-рулап турбаза, малдын көп сабазы кышкыда пөрүге јидирер.

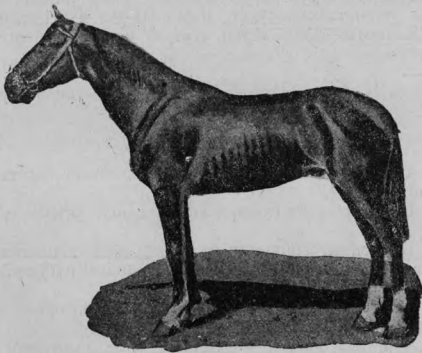
М. В. Чевалков.

Пөрүден аргаланар аани учурлап бичигер.

А т.

Кижн озодоҥ бери иш пүдүрерге, санаган јерине јүрерге ат азрап өскүрет. Краачн кижн, ат јок болзо, ижин пүдүрүп болбос. Ат онын кыразын сүрет, кыраа аилдан аш үрен тартып акелет, аш пыжып јуулганда, аилга кырадан кижнинн ажин ат ок тартып јеттирет. Анчн-ба, јорыкчн ба кижн болзын, боиннын керегине атту ок јүрер. Калыктар, үзери табарыжип, јуугаа турганда, ат ок керек болот.

Мунын учун калык боина јакши, јоон, јүгүрук ат өскүрүп аларына киченјат. Россия јуртына јаан сынду, јүгүрук

аттар Аравиядан, Америкадан, Англиядан келип, орус јуртында укталанган. Совет Башкаруу кичееп јат, албаты јон боина јакши укту ат өскүрүп азрап турзын деп. Оо болуп казна јакши укту јилкы мал азрап турат. Өскүрүп алган малынан казна, јенил баа алып, јакши укту мал керексингеп крестьянын, мал азраган албатынын јонына ат берип турат. Јас келгенде, казна боиннын јакши укту айгырларын округтыг ичине иет, јилкы малду улус боиннын малына андый айгырды алгыдый болзын деп.

Укаалу сөс: Јангыс атту јарышчн.
Јаргак тонду күрешчн.

Тайкада.

Ачилманга келип түшкөн Күлей теген кичинекей айрыны кечип алып, бис оны куйулап, күн өскүзи жаар жортыбис. Ол айрыны база бир кечип, ак жерге чиктыбис. Ол ак жердин еки жанында тыт ла мөш агаш койу өзүп өрө богочинын бажина чыгып барган. Бир жерде жолдон кедери узун блоннинг ичинде оттоп жүргөн жылкы мал көрүнди. Бис жууктап келерибисте, мал, баштарын өрө көдүрүп, бисти көрүп турды, бистен үркүгендей болуп, саң өрө магтап, аралдын ичине кире берди. Өрө Күлейдин бажинада, бир ачик жерде, база бир айгыр мал көрүнүп келип, бистен туура магтап жүре берди. Алтай улус жастан ала жылкы малын тайкаа чыгарып салат, малын жайгыда каажадан барып көрүп турат. Мал тезе жаила тайкада боиннын табынча оттоп тайкада жүрет. Кышкыда-даа мал жерден оттоп жүрет. Кышкыда малды оттоп жүрерге кары жука жерге айдап түжүрөттөн.

В. В. Сапожников.

Укаалу сөс: Жылкызы жок жердег тезегин не сурадың?

Ат аайлантаны.

1) Атты азрайтан аин бичип беригер—өлөг береттен, сугараттан аин.

2) Каирчактан ат сугатан кичинекей оин кажаан едип пүдүрүгөр.

3) Балкаштан жапширып ат едигер, пудын кичинекей агаштан едип, куйругынын ордына тезе ат кылын суггар.

4) Аттын түгү кандый өгдү болот?

5) Атты неге жегеттен, мүнөрдө, кош коштоирда, белине нени салар?

6) Көргүзүп беригер—ат канийн базат, желет. магтайт?

7) Слердин журтын улузында канча жоон ат? Төнөнни, кунаны, кулундары канча? Пылтыргызынаң пү жылда алардын тоозы жаандады-ба, астады-ба? Канча кирелү жаандады, ол еме-зе астады?

8) Ат бир часта канча километр магтап барат? Кижини бир часта канча килом. жайу басып баргыдый?

Алтай аилга аилдап жүрүп келгеним.

Турган еки аилдын жанында жылкы мал оттоп жүрү. Кулундары бажинада ончозы суккан ноктолу болордо, пеелерин, улус саап турган болуп тир. Жаан аилдын жанына жортып келип, аттан түжеле калырымда, мени еки жанымнаң еки кижини колтуктап алды: аил еезинин он жаштуу уулу, бирүзи тезе жаан

јашту өбөгөн. Алар мени колтуктап алып, аил ичине алып барып, јайган кебиетин үстүне төргө оттурузып койдылар. Аилдын ичинде еки аркыт туру. Бирүзине јилкы малдын сүдүн уруп турган болуп тир, база бирүзине тезе үйдн сүдүн уруп турган. Аилга кирип оттурган улусты кымыс-ла, кымыстан аскан аракы ла сийладылар. Пајагы уулчактын енези аркыттын јанына туруп коип, чөчийлерди аркыттаг алган кымысла толтырды, өбөгөн тезе андый ок чөчийлерге чөйгөнбиг аракы урды. Кымысту, аракылу чөчийлерди ол ок уулчак алып јүрди. Аилчи кижее чөчийди тудуп берерден озо, ол уулчак чөчийден амзаган болуп, чөчийди уузына јуук тудып, аилчи кижее берет. Аил еези бои камзаны азып алып, тартып, камзаны маа тутты. Мен тезе аниип ок еттим, алтай јангычча болуп. Удаан јок аилда оттурган улус ончозы үзери камза тудуштулар. Келин улус кедери-дее оттурган болзо, аниип ок үзери камза тудужип, тамкылаштулар.

В. В. Сапожников.

Табышкаак: Тееп ийзе тапкајак, алып јизе татучак (камза).

Јилкы малдын сүдүнен кижии боина не курсак едет?

Оору јоболду улус ыраак јерден алтай кымысын ичерге не келет?

Не ооруга кымыс ем болот?

Јайгы айдын кажизында саап ачиткан кымыс кижее тугалу болот?

Боомдордо.

Аттанган кийинде јарым частын бажинда кадынын боомдоруна јеттик. Кадынын бийк кырында чичке јол пүткен, јолдын бир јаны кайалу, меестү. Мүнген адым чеберленип базат, кулагыла кыймыктадып, бои төмөн Кадын-јаар көс салбай көрүп турат. Боом чичке түс јолду болгондо кем јок, је ичи таш бозоголу, кырлу болуп, өрө чигып, төмөн түжүп турза, ол тушта кижее коркушту, атка тезе күч. Бозогонун пийги кезик јерде бир метрден болгон. Андый јерден түже калырдан озо, адын јолын пужулап көрүп алат, еки колыла төмөн калып иеле, тапла чеберленип еки пудын түжүрет. Кажии бирде аниип кылынганда, еки колы ташка токтобой төмөн тайкылат, ат мүнген кижизиле боомног тоголонын Кадынга түшкүдий болот. Айдарда ат шиденип, пудына јаткојот. Ол тушта ат сүмелү ок мал емтир деп кайкайзын, боинг онын табына ла болуп, еердинг үстүнде тым оттуразын. Еки јаман јерде бис аттан түжүп, јайу бастыбис, кошту аттардын кожии тезе чечпедик.

Андый јолду јерге мундагыла алтай ат јарагыдый болот, кичинектег ала таштын ортозында ѓскѓн мал болуп.

Атка кош коштойтонын, кош јепселининг ааин куучиндап бичигер.

Кыра сүрерге, чанак тартарга кажи ат артык — орус-па, алтай-ба ат?

Акамнын айлына ийген бичиги.

Акам боиннын кўўниле кызыл черўўге барды. Анда ол атту јўрер черўўге кирди (кавалерия). Екинчи јилында биске турган јеринен бичик ийди. Бичигинде ат азрайтан ааин урурлап биске бичиди.

Бистинг мўнўп турган атты тамгажинан, кѓп курсак бербей, азраптурыс. Суланы да емештен, бир кўнде 3 килограмм берип турыс. Айдарда анийп бергенинен мал курсаксынып јат, деп ол бичиди.

Мен ем мунда бир јил артык турып, атту јўрўп, бичикте бичигенинче, ўредўчибистинг айтканынча ат азрайтанын аайладым, теди.

Айдарда слер-де менин айтканынча азраган јилкы малыгарды азрагар, малыгарга тезе јакши болор. Иштеп мўнўп турган малды азрайтаны мундый учурлу, теди.

Баштап ѓлѓг берер, онын кийнде сугарар, онон сулалар. Сула теген ашты атка берип азраарына, не дее аштап артык бодоир. Је суланы мал јиген кийнде, малдын кардында јакши јазап пыжип турзын деп, јин-ле кожо чикпазын деп, билерге керек. Суланы јидирзе ару јакши сула берер керек. Сула јип турган аттыг тижн курч јакши тиш болзын. Јоон карган малгала тижн ѓскѓлѓк јаш малга суланы бербес керек. Берзе-дее оны сокоо јанчип јимжадала, ол емезе теерменге тартала берер керек.

Атты иштеп турган тужунда сулала азраирга јарабас. Суланы ишке киргелектен озо берер учурлу.

Иштеер тужунда, атты чанактаир, еертеп мўнер алдына кѓп курсак бербес керек. Аттыг кўчи кечеги јиген курсагынын идези ле иштеп јат.

Иштеер атты емештен ишке кидирип, кўнўн иштеп турар керек. Јеттире јакши азрап турала, јиген курсагынын кемине иштебес болзо, ат семирип, ичин јуу тўйуктап, атка коомой болот.

Иштеп турган атка, иштеп келеле. ол тарыйын сулалабас керек. Ол тарыйын бергенде, аштаган ат ачантап јип, суланы јеттире чайнабай, мендеп тўйука ажирыпјат. Анийп јиген сула малга јакши курсак болбос, ет кан ѓрбѓе, јиген сулазы тўйук боинча јин-ле кожо чига берер учурлу. Онын керегинде атты

азраганда озо бантап өлгөн берер. Аштаганы емест тойып келзе, сугарала сула берер учурлу.

Сутказында ат канча килограмм өлгөн жип тойор.

Суланын ордына атка арба, пудай бергенде, оны канийп берзе жараир?

„Аттын иштеп пүдүретен ижи“ теген куучин, өмөлөжин, бичигер.

Казбичтын аты.

Аилдын ичинде оттурарга изү болордо, мен серүүнденип тышкары чыктым. Түн кирип брааткан, кырлардын үстү карачкы болуп барды, өзөктинг ичиле туман жаилды.

Таскактын алдында турган аттарыбисти көрүп салар керек деп санаама кирди, аларда өлгөн бар-ба жок-па деп, чеберленип-га көрүп саларга кем жок, деп санандым. Атым тезе жакши ат болгон, Кабарда албатынынг көбүзи оны көрүп, жарадып, айдып туртандар: „якши тхе, чек якши“, деп.

Чеденинг жанынча базып браадып, уксам, кижги ермеги угулат; бирүзин мен таныдым: онызы Азамат кулгур болгон, аилдын еезининг жаан уулы. Бирүзи тезе, сандактап, арай ермектенерде, мен таныбадым. „Не деп алар ермектенет болбой?“, деп мен санандым. „Атымнынг керегинде жөптөжүп тургандар болбозын“, деп санама кирди. Чеденин алдында жерге оттуруп тындадым, бир-дее сөс кулагымнанг жастырбас болуп кичеедим. Кажги бирде аилданг чигып угулган кожоннынг, улус ермегининг табыжи менинг тындап турган ермекти кулагыма жетре уктырбай турды.

„Атынг жакши“ деп Азамат айдат. „Аилдын еези болуп, үч жүс жылкы малду болгон болзом, малымнынг жарымын саа берип, жүгүрүк атынгды, Казбич, тоолып алар едем“, тийт.

А! Казбич! ем-тир деп, мен ем таныдым.

Казбич бир емест унчукпай оттурала куучиндады.

„Je Кабарданын ичиле жүрүп келзен-де, андый ат тапшын“, теди. „Бир каттап, — онызы Теректинг ол жанында болгон, — мен абректер ле*) орустын малын барантап барганым. Биске ол тушта неме жетпеди, бис куру жана базып, жол сайн тарап бардык. Кийнимненг төрт орус казак сыбырыжип магтатты. Ол гяурлардын**) кыйгы табыжи маа угулуп турды. Алдымда тиш агаш турган. Еердинг үстүне пөккөйп алып, атымды ононг озо бир-дее камчилаган жок болуп, ол-ла тушта

*) Кавказта жаткан калык.

**) Оскө жаңду кижги.

камчилап ийдим“, теди. „Атым куш учуп киргендий болуп, агаш ичине мантап кирди. Агаштын кадалгак пүри тонымды тирта тартып турды, карагачтын кургак пудакары жүзүмди саип турды. Атым төнөшти, жадыкты ажира калып мантап браат, кырчынды төжиле айра базат. Оны агаштын куйунда таштап, агаш ичине жайу качип жакинзам жакши болор еде. Андый болзо анаг айрыларга болбодым“, теди. Мылтыктын бир кезек огы бажимнын үстүлө шуулап барды. Кийнимде сыбырышкан казактар, аттарынаг тўжўп алып, жайу мени истеп некеп турганын мен уктым. Кенетийн алды жанымда терен жаан оро көрүнўп чикты. Атым, токтоп, сананып туруп баргандый болуп, ороны ажира калып иди. Путтары ла ороныг ол жанындагы куйуна жетпей, колыла-ла једип, ороныг кырына илинип калды. Мен тискинди колымнаг салып, боим төмөн оро тўбине тўжўп бардым. Мунийп еткеним атыма арга болды: ол ороныг кырына чигара калыды, мантады. Казактар муны көрўп, ороныг куйунда турдылар. Алардын бирў-дее мени некеп бедребеди: алар мени оро тўбине тўжўп өлди деп бододы. Алар ем божонгон атымды тударга барганы маа оро тўбине угулды. Јўрегим сўреен ачуланды; узун өлөгнниг ичиле ороны кечире өнгилеп барзам, өскөн агаштын куйи мунда болуп-тир, анаг ары тезе ак јер көрўнет. Бир кезек казактар атту агаш ичинег ак јерге чигып клаат. Јалангын бир жанынан аларга удура еерлў Карагөзўм мантап клаат. Казактар оны көргөн боинча, оңчозы кийнинег кыйгырыжип мантаттылар. База узаак ок алар атымды тудан деп киинег сыбырышты. Бирўзи еки каттап атымды арайла чалмадап албады. Мен оңчо боим тырлажип, көзўмди јумып алып, оттурдым. Бир кезек анийп оттуруп, көзўмди ачин ийп көрзбм: Карагөзўм куйругын жаип, мантап браат, бои тезе салкындый јенгил. Гяурлар, аттарын арыдып, ыраак кийнде јадагалтыр. Пу тезе чин, чин, чин! Тўн киргенче ороомдо оттурдым. Уксам, — је не деп бодойзыг, Азамат? — карангыйда уксам, ороны куйулап ат мантап јўрў, киштеп турат, тумчугыла пўркўреп турат, туйгагы ла јерди казып турат. Мен Карагөзўмнинг ўнин таныдым, онызы ол болуп тир, мениг ол нөкөрўм! Анаг бери бис екў айрылбай јўрўк“, деп Казбич куучиндап божоды. Колы-ла ол атынын мойнын сиймап, оны еркеледип, көп ерке сөс айдын турганы маа угулып турды.

Л е р м о н т о в.

Табышкаак: Тешкеним терек, оттурганым ойдук (аттын ўзөнги, еери).

Мўнер атыгардын јўрўмин учурлап бичигер.

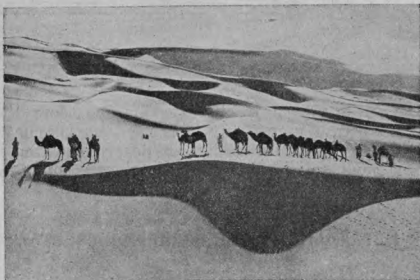
Кижинин жорыктап жүрер ааи.

Кизи кашшаай базын баргыдый — даа болзо, жайу баскан кизи ыраак барып алалбас. Ат тезе төрт пүттү болуп, кижиденг түрген жүрет. Айдарда кизи атка еер жазап салып алды, уузына суудык сукты, минип, керек жорыгына атту жүрер болды. Соондо кизи абра, чанак жазаирга сүмеленип, атты абраа, чанакка жегер болды. Кышкыда чанакту, жайгыда абралу жүрүп, кизи бир күнде 100 километр артык барар болды. Ат кижее иштеп, онын краазын сүрер, тармаир болды, абралу, чанакту ажин тобарын тартып жүрер болды.

Түс жерле барганда абраныг тегереги жеңил ебирилетенин көрүп, кизи абра жүрер жол жазаир болды.

Алтай ичиндеги жол.

Алтай ичине жүргенде атту ла жүргүдий. Атты жегип абралу жүрер жолы көп жок, көбүзүнде пош атту ла жүрер жол пүткен. Келген тобарды андый жолла кошту алып жүрер. Бир аттыг кошина тобарды алты пүдтаг ажира салып болбос. Мунунг учун кошла келген тобардыг баазы жаандайт. Калкаларда садыжип турган улус тобарын азында кошла ок тартып жеттиретен болгон. 1902-1903 жылда ол тобарды жеттирерге абра жолы едилген. Ол жол Онгдайданг башталып, чуй ичине кирип,

Кош-Агашка жеткен. Андый жолды тракт жол деп адайтан. Чуй тракт жолынаг бекб Алтай ичине Оймон жаар барган тракт жол бар. Пу еки тракт жолдыг пелтири Пелтир теген жаан деремнеде пүткен. Орус улус ол Пелтирди Алтайское деп адайтан. Чамалдыг пелтиринег төмөн Кадын ичиле абра ок жолы пүткен. База бир абра жолы тиштыг ичиле барып Кебизенге жеткен.

Табышкаак: Узун армакчыны түрүп мокоп турум (жол).

Темир јол.

Јус јил мунаг озо орус јуртында бир-дее јерде темир јол јок болгон. Ол тушта кижинин санаазына кирбеди-дее андый түрген јүрер аап табылар деп. Емди СССР картазын алып көрөр болзо, онын ичинде темир јол јок јери көрүнбес. Миллион улус темир јолла јорыктап јүрет. Темир јол јерден јерге көп тобар алып јеттирет. Улус городтог, городкоо, губерден губерге темир јолла түрген јүрет.

Кажи бирде түрген јүрер темир јол бир часта 120 километр өдүп барат. Азында атту јүргенде Јаштурадан аттанган кижии Москваа еки айдыг бажинда-ла једеттен болгон. Ем тезе Јаштурада темир јолго кирип оттурала, алты коньп Москваа јеткидий болды.

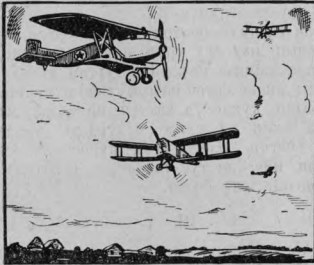
Алтайдын јерине јераплан учканы.

Айда отурган алтайлар,
Айлыгардан чигыгар;
Ак аяастын түбинде јераплан
Айланганын көрүгер!

Көк пулуттун үстүнде
Учуп јүрген јераплан;
Көркий Алтай јерине
Көрүнүп келген јераплан.

Көк айастың түбинен
Көрип келер жераплан;
Көк чечектү Алтайга
Конып түшкен жераплан.

Куш канатту жераплан
Көрүп барды Чамалды,
Көркий алтай албаты
Көрүп туруп, кайкады.

Ак айастың түбүнөн
Агарып учкан жераплан;
Көрбөгөнди көргүскөн
Көк канатту жераплан.

Көрбөгөнди көргүскөн
Совет жанга мак болзын,
Мак сзибисти жеттирген
Жерапланга мак болем!

Күрен инектин жүрүмү.

I.

Ежемнинг мал-ажи коомой турган. Оок малы—кой ечкилери кырылып турган. Бир ак башту кара инек бар болгон, онызынаң-да көп сүт саап алалбайтан болгон. Ежем ачинган боинча, ол ак башту инегин садып ийди, ордына тезе орус кижиден кайдулга саайтан күрен өңдү жоон инек садып алды.

Ежем жаңы садып алган инегин айдап акелип, кажаанына сукты. Кажааны тезе чичке агаштаң чедендеген үстү коомой чирик жабылу болгон. Жааш жааганда ичине суу өдүп турат,

салкын ыткүре согуп турат, ичиндеги жери курбас балкашту болгон. Оо үзери ылыгы жединбес болуп, ежем инегине ылыгы каажадала берип турган.

II.

Ем күренг инек озогы жүрүмүн саназына кидирет. Озогы ези оо сүрекей килеечи болгон: күнүндө еки каттап кажаанга сагы саламдан акелип, жаап салтан, ескизин кедери чигарып салат. Инек кургак саламның үстүне жадатан, ичи — пуды еместе балкаштанаберзе, еези, келип, кургак салам ла тижип артып нет, жилу суу-ла жүнүп нет.

Енгирден еези саламды ооктоп кезеле, ертен тура үстүне жармадан сееп салып, изү суу уруп, онызын акелип, инегине жидирет, ылыгы салгыжиндаа кажаанда турган тоскуур жантаан ару болгон, сууны инеке ертен енгирде тойо ичиреттен, ылыгы бинде берип туратан, күндө үч каттап, оо үзери, кажи бирде, кысканбай, оград ажин ол емезе кулурдың жармазын сууга кожып береттен болгон. Озогы еези күренг инекке сүрекей жарамык ее болгон, инегине тус та берип тураттан. Тус тезе үй малга ончо аштан тату болот.

III.

Күренг инек ем балкашту соок коомой кажаанында туруп, санаркап, озогы жүрүмүн сагыжина кидирет. Оо тура кажаанга ежем кирип келди, кирлү жүнбаган колыла инекти саай берди. Инектин емчегине ачу болуп, инек тым туруп болбоды, сүттидее көп бербеди. Ежеме инеги ле берижерге күни тиип, онызын жетре саабай, жанаберди. Жетре саабай инекти таштаганы оо жаман болды. Күренг инектин жүрүми коомой болды, ежемдее аргазына чигалбай турды, жагы садып алган инеги сүди жок болды. Ежем тезе кыйга, катту жүректү кижиге емес, бичикле билбес, еш немее үренбеген, сокор кижидий болордо, аргазынан чигалбай турды.

Ем бодоп кыргыч слердин инектин жүрүми кандый: ол күренг инектин жүрүмүндий ок-па?

Пу куучинды кычырагеле, инек азраир керегинде не жагы учур билип алдыгар?

Тоолоп пүдүрүгөр — бир күнде, бир недеде, бир айда инегигере канча ылыгы керек? Инек азраиры канча акчаа турар? Инегигерден ай саин канча сүт саап алгыдый болот?

Сары балкаштанг инек жапшырып пүдүрүрге, оның сүрүн чаазынга бичийрге үренип алыгар.

Табышкаак. Айры агашка кар жүкпас (малдың мүүзи).

Коммунаа барып келгеним.

Бистин жаткан деремнеден ыраак емес мунаг озо кожоим кижининг займказы турган. Ем тезе анда мал азрайтан коммуна пүтти. Жаңыда тааим оо барарда, мени кожо алып баады. Мен анда еки коныш, ол коммунада жаткан улустынг уй мал азраир ааин көрдүм.

Анда өлбг көп барбазын деп, чеберленип, уй азраирга јакши өлбг салгыштар едип салган туру. Салгыжина өлбг тўшпегидий едип салгыжин туйук јазап салган. Анда-мунда тургустургадый јенил едип, каирчактаг еткен өлбг салгыштарын.

Бистин деремнеде тезе бир—дее кижининг чеденинде өлбг салгыжи јок. Онынг учун өлбгди чеденде уйга чачип бергенде, оло ны көп сабазын тепсеп балкашка, өтбккө кидире базып салат. Ол өлбгиненг чөп болуп, јангыс өтбк өзбт.

Коммунада көрбримдө кышкыда сааган уйды соок суула сугарбайтан емтир. Сууны казанга јилыдала уйды сугарадылар, соок суудаг уйдын сүди тартылат деп.

Өлбгнбг үзери уйга кедрештин бажиныг шагын бередилер, база јарма (елгенти) бередилер. Пу еки курсак уйдын сўрекеј јакши курсагы тежедилер. Оны көнбккө урала, үстўне јилу суудаг урыш, өлбг салгыжиныг јанында тургузадылар, уй боиныг табына јип ичип турзын деп.

Агаш алып, кичинек өлбг салгыжин едип пүдүрүгөр.
Уйга өлбг аштаг база нени берер учурлу?

Јакши укту мал.

Алтай улустыг малы кыжила јаланда јүрүп, торолоп, соокко тонгыш јүргенде, јаскыда арык јүрет, кезиги тезе көдүртүп турган мал болот. Андый мал боинаг јакши ук пүдүрүп болбос. Алтайдыг малы кичинек сббктү мал болот. Андый мал азраган кичи малынаг јаан астам алалбас.

Јоон көп сүттү уй малдыг өскөн јери Голландия ла Швейцария болор. Орус каан Петр I Голландиядан уй мал алдыртып, онызын озо баштап Архангельский губернияда Холмогорский уездте азрап өскүрген. Анда өзүп пүткен мал кийнде Россия ичиле барган. Емди андый мал Алтай-даа ичинде орус-тыг кезигинде бар. Андый уй жоон болуп, көп сүттү болот. Швейцариядан алган уй мал бистин јерде база өзүп јүргүдий ок болор. Ол мал база жоон болуп, көп сүттү ок болот. Андый жоон уйларды сүттү болзын деп кышкыда јилу кажаанга

сугар керек. Өлбгле тойо азраир керек. Анийп тудуп азраган инек боинанг јакши ок боозу төрөир, еезине јакши укту мал пүдүрер, көп сүт берер. Андый малды өлтүргенде, онын еди алтай малдын единен пеш, алты анча уур болор.

Украинада боинынг өскүрүп алган уй малы бар. Оны черкас малы деп адайтан. Черкас малдын чарларын андагы улус өкүдөг абраа јегип алып, уур иш иштейтен. Кыраларын сүргенде, чар ок јегип алып сүрер. Инектеринег тезе сүтти көптөг саап алаттан. Андый малды өлтүргенде, бир малдын еди 60 пуд ажира базат.

Је андый-даа болзо бистинг алтай-да уйды јакши азрап, кышкыда јилу кажаанга сукса, онын сүди кожилгыдый, Алтай уйды анийп азрап, јакши укту бугаа төлдөтдиize, јакши ок укту жоон мал пүдер. Андый мал жоон, сүттү мал болуп, бистинг Алтай јеринде төрөлдүп өскөндө, бистинг јерге артык јараир.

Учурлап бичигер — киче не јүзүн курсак пүдет инектин сүдүнөг.

Јуугында сарју едетен завод бар болзо, оо барып келигер, сарјуу пүдүреттен ааин аайлагар. Сурап алагеле, бичип салыгар:

- 1) Бир килограмм сарју канча килограмм сүттен пүдет?
- 2) Еткен сарјууны саларга не агаштаг еткен көнөк јараир?
- 3) Алтай јеринде едилген сарјуу кандый јерге барып сатылат?
- 4) Сарју едерге кайда үренеттен?

Кой, кураан.

Бисте он пеш кой болгон. Кышкыда айас күндерде бис аларды түште кыштубистинг јанында кобынын ичинде кабырдык, түнде тезе кажаанга суктубис. Енем аларга өлбгнинг коомоинанг берип турды. Андый да өлбнди, койлоры-бис кажаанда турганда јип турдылар. Кыжила өскөн түги узун болды.

Јилу јас келип, јердег токтобой көк көрүнүп келерде, койлорыбисти түжүле јалагда кабырар болдык. Койлорыбистинг көп сабазы јаскыда ок төрөй берди. Уч кой өкүдөг төрөп, кичинек кара башту ак кураандар төрөдилер, өскөзи тезе ак кураандар төрөдилер. Енезинег төрөлгөн ок баштапкы күнде, кураандар пугтарына туруп, енелерин еечип јүгүрдилер. Кураан аштаганда, енезине келип, бажила сүзүиле, чөбөдөп, ене-

зин емет. Емгенде енези оны житап жалап турат, боинан ыраатпай турат. Кичинек кураандар сүттен тойо емип алып, ойннойдылар, үзери бои сыбырыжат.

Баажинда өскөн мүүзи жок-то болзо, сүзүжип ойннойдылар.

Кой азраир аани куучиндап бичигер.

Кой азраирга кандый өлгөн жараир?

Койдын аразында ечки тегени улус не тудат?

Кой кижее не туза жеттирет?

Бир жылда кой канча кураан төрөйт?

Канча жылда кой өзүл жоондойт?

К о й.

1) Инек боозузына сүт емизип, азрайт, кой тезе балазын не ле азрайт?

2) Уйдын мүүзи узун, учту мүүс, койдын мүүзи кандый?

3) Койдын бажи кичинек, уйдын-кандый?

4) Кой узун тимжак түктү мал, инектин түгү кандый?

5) Койдын пуды чичке. инектин пуды кандый?

6) Инектин туйгагы еки айры, койдын туйгагы кандый?

7) Койдын сүди жакши-ба?

8) Кой түгүнен вени едеттен?

9) Кой терезинен вени едеттен?

10) Кийсти недег базып едеттен?

11) Кийсе өдүкти недег едеттен? Канийл оны едеттен?

12) Алтай койдын орус койдон нези өскөлөнөт?

Пу суруларга каруу берип, койдын учурын куучиндап бичигер.

Сары балкаштаг жапшырып алтай кой жапшырып пүдүрүгер, онын пүдүжүн чаазынга бичигер, коштой тезе орус койдын пүдүжүн бичигер.

Слердин журтта канча кой, кураан, куча бар? Пу жылда кой кожилды-ба, астады-ба? Кожилганын, астаганын тоозын бичип беригер.

Коллекция.

Школдо мундый коллекция пүдүрүл едигер:

1) Койдон кайчилап алган түк.

2) Самынду изү сууга јунган түк.

3) Түк вата

4) Тимжада жакши тарап салган вата.

- 5) Түктен ириген учук.
- 6) Түүген түк.
- 7) Түктен еткен тимжак чепкен пös.
- 8) Калыг кату чепкен.

Пу жууган коллекцияны калыг жапшырып, ар адын адап, алдында бичип салыгар. Мунийн пүдүреле, школдо стенее илип койгор.

Түктен чепкен пүдетен учурун үредүчигер слерге куучиндап берзин деп оны сурагар.

Киис өдүк.

Лилдын саин күскуде бистин деремнее Кузьмич теген орус келет, кой түгүнен улуска өдүк базып иштейт. Пу жил ол нөкөриле екү келдилер, бистин жаныбыста кичинек тура жалдап алып, иштедилер. Түкти базып өдүк еткенде, түктү изү суула суулап турар. Айдарда алардын иштеген туранын ежигинен күнүле жилу пу чигып турат.

Кар жок жерге жүрерге пычкак ла киис өдүктинг кажизы жараир?

Жаан енемнинг еткен ижи.

Менде карган жаан ене бар. Ол кедери жүрбес үйде ле оттурар кизи болды. Карган-да болзо, иш жок оттуруп енчиклес кизи болор. Жаи кыжила оттуруп, кой түгүнен учук иирет. Учуктан ирип алып, биске чулук, меелей түүн пүдүрет.

Меелейды база неден едер?

И т.

- 1) Иттинг тижн уйдын, аттын тижн ле түнгей-бе? Уйдын, аттын жийтеч курсагы не—өлбн-бе. ет-пе? Ит нени жийт?
 - 2) Енезинен жагы чиккан күчүктинг көзи кандый болот? Енези не ле оны азрайт?
 - 3) Ит не туза жеттирет еезине? Малчи кижее, анчи кижее не туза жеттирет ит?
 - 4) Идигерди ненинг учун сүүйзер? Онынг нези слерге жарайт?
 - 5) Ит жүүлетен деп слер уктар-ба? Жүүлгек иттинг нези кижее коркушту?
 - 6) Ит оорый берзе, оны канийн емдеир?
 - 7) Слердин журтынг ичинде канча ит? Күчүктери канча? Жоон иттери канча?
-
-

Ж А С.

Жастың жары.

Кайлаган кардың тамчилары жерге түжүп, айдадылар: ак жалаңның ичине ем бороон түшпөс теген жар уктыгар-ба?, тешти.

Уктыбыс, уктыбыс, деп кичинек суулар айдышты. Бонлоры тезе төмөн кобының ичиле агып, кышкы уйкуга бастырган өзөк ичин уйгустылар.

Күн түштүгүнө бистин жерге турналар учуп клаадыры теген жарды слер, өзөктөр, састар, уктыгар-ба?, деп кичинек суулар сурадылар.

Уктыбис, уктыбис, деп өзөктөр, састар айдышты. Кече енгирде аралдың ичинде учуп келген куштардың табыжи угулды, тештилер.

Пу жаилган жарды угып, кобынын бажинда меесте парал чечектей берди, тѳннинг кырында кѳгѳрѳп, кой чечеги кѳрѳнди.

Жаскыда болгооп кѳрѳгер—кар кышкыдагы боинча калдыба, айтса пѳдѳжи ѳскѳлѳнѳ берди-бе.

Чарым пѳткенин кѳрѳп, айдып беригер—неден, ары ол пѳтти.

Каингнын, јодранынг пѳрѳн кѳрѳп болгоогор.

Учар куштынг табыжи, кылыгы ем кышкыдагыдый ок-па?

Жаскыда болгооп кѳргѳнин бичип турары.

1) Март айдынг 9 кѳнѳнде, апрель айдынг 1, 15 кѳнде-ринде канча часта кѳн оттурды.

2) Тура јабуузынын кажи јанында кайлган кардын тамчизы илине тогып калды.

3) Ак јерде, јолдын ичинде, аилдын јанында кардын кайлары тѳнгей-бе?

4) Суудынг тожи кайлып агабергенинг ѳин бичип салыгар.

5) Термометр бар болзо бичип туругар кажи кѳнде канча градус болды кѳн тийген јерде, кѳлѳткѳде.

6) Бичип салыгар кандый кѳнде таан, кара барчик, турна учуп келдилер. База анаг-да ѳскѳ слердинг билер учар куштынг учуп келгенин кѳрѳп бичигер.

7) Бичип салыгар качан јерден кѳк чигып, кѳрѳнди, меесте парал чечектеди, јодранынг, талдын пѳрѳ кѳгѳрди, кой чечеги, кандык чечектеди.

8) Улустынг кой, уй чигарып јалага айдап баштаган кѳнди бичип ок салыгар.

9) Качан чумын, кѳбѳлѳк учуп кѳрѳнди, ѳркѳ, тарбаан, јилан, келескин качан кышкы уйукузынаг айрылды, јерге чикты.

10) Краачи улус краазына кандый кѳнде чигып, ижин баштады.

Март айдынг 21 кѳнинде тѳштиг узаагы, тѳннинг узаагы тѳнгей болоттон.

11 час тѳш узаагы, 11 ок час тѳн узаагы болор.

Бир бала тетрадказында мунийп бичип салды.

Пугѳн мен кажааныбиастынг куйунда кучијак уйазын кѳрдѳм.

Кучијак ары-бери учуп јѳрди, уйазына тим, салам тажип турды.

Кучијактардын өскөзү-де андый ок иш иштеп турган болуп тир.

Кыжила аилдын жанында учуп жүргөн карга-ла сагыскандар эм кедери учабердилер, жаныбиста турган агаштын ичинде алардын табыжи угулат, анда алар бойуна уйа ок жазап туру.

Куш уйа еткенин болгооп көрөри.

- 1) Жилдын кажи өинде учар куш боина уйа жазайт?
- 2) Карлагаш уйазын кайда едет? Кучијак кайда?
- 3) Посторкой кайда едет уйаны? Тонгуртка, торчик кайда едет уйаларын?
- 4) Балкаштан жапшырын едигер ичинде жимыртка салган кушкачак уйазын,
- 5) Кажизынын уйазы артык жазап едилген—карлагаштын-ба, кучијактын-ба?
- 6) Кара баарчикка агаштан кадулап уйа жазап беригер?
- 7) Күүк уйазын канийп жазап, жимыртка төрөи, баалдарын басып чигарат?
- 8) Посторкойдын, пөдүненин уйазын көрдөр-бе?
- 9) Кушкачактын уйазын пузып турган бала ел — жонго боинын кылыгы-ла жараир-ба?

Агажибистин ичинде јаткандары.

Јас келип, агаштын ичинде кышила јаткан кар ериди, тон јердин үстү тимжай берди. Агаш ичинде жүреттен куштар кышкыда көрүнбеди. Ем тезе јилу јерден јанып келип, агаш ичинде уйаларын жазап баштагладылар. Алдулар кышкы ичеенинег чигып, агаш ок ичинде көрүнер болды.

Јилу болуп, јас келгенде ончозы јаралып сүгүнүжедилер. Соок кыш болгондо јийр курсакты табатаны күч болгон, ем тезе јилу-даа болды, курсакта јенил табылат.

Кышкы јилу ичеенинег айу-даа апишјак чигып келди. Ем ол агаштын ичиле басып жүрү, бир јерде чигып келген көктөнг јулуп јийт, база бир јерде агаштын пүрүн үзүп јийт.

Кышила ичеенинен чикнай, анда жадып, ол арып бартыр.

Айунын тижизи ичеенинен чикты ок. Ем ол баалдарын еечидип алып, төг бажина чыгып, күнге жылынып жадыры.

Агаштын пудактарынын ортозында анда—мунда тынгар калып мантап жүрү. Алар ай —чилеп арыган жок.

Күстен ала тынгар агаштын көгдөинде боина уйа едип алып, оо кузуктаң, чиби чочогоинаң таажип алып, кыжила жип, азыгын төгөспөди.

Жадыктардын алдыла түлкү бигүлеп базып жүрү. Учуп, жабыс оттууган күртүк оо тутурар, онын күнгү ажи болор. Койон туштаза, түлкү онын да едип жарадып, жиир. Ол аштаң торолоп жүрбөс алду. Күч-ле алып болбогондо, ол мекелеп-те кушты тудат.

Егир једип киргенде, агаштын ичиндеги куштар, алдулар, уйаларына, ичеендерине кирип конодылар. Алардын ордына, курсак боина бедреп, јарганаттар-ла үкүлер учуп чыгадылар.

Өркө боина кандый курсак таап јийт?

Јаскыда деремнениң ичинде.

Јас келгенде, деремнениң ичинде оромдо-доо, аилдың јанында-даа улустың ижи түжүле иштелип токтобой турат.

Бир аилдың јанында сеези кыра тырмужин јазап туру, база бир кижн темир соготтон уска салдазын јазадарга алып браат—удабас кыра сүрүп баштаирга керек.

Жилу айас күн болуп, жерден чыгып көрүнүп турган көкти краачи улус көрүп, жарадып, сүгүнүжет. Уй улус уйларынын, койлорунун жанында жүрүп, кере күнге ижинен божобой ок турадылар. Уйлар, кой ечки төрөп турулар. Жаңы чиккан бозууны, кураан, улакты енезинен айрып, жилу жерге алып кирер керек, өй жеткенде, алчигып енезине емизар керек. Уда-бас малды жалаңа чигарар керек.

Кичинек баалдар тезе кажаанын ичинде такаанын жаңы төрөгөн жимыртказын бедреп жүредилер.

Кыраны канийп белендейтен деп суру.

- 1) Кыра сүрерге салда не жарабас?
- 2) Салдала кыраны теренг едиң не сүрүп болбос?
- 3) Кыраны салдала сүрерге кижее не уур жетет?
- 4) Слердинг деремнениң улузы өмблөжүп кыраны плуг ла сүргенин куучиндап бичип беригер.
- 5) Слердинг деремнениң улузы кыра јерин үлежиң алган ааин куучиндап бичигер.
- 6) Ајагарда канча кыра, ол кыраларына кандый аш чачип салды деп куучиндап бичигер.

Кыраны салдала сүрерге улус канийп сүмеленип алды.

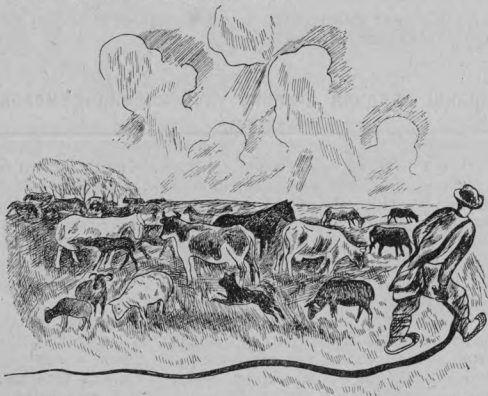
Озогы улус иштебей пелен туштаган ла ашты јийтен болгон: оок малды, јерде өскөн ашты, јердинг, агаштын јийлегин өлөңнениң тазылын. Је андый ашты јип ток болбосың. Кажи бирде тойо јип та алзаң, база бирде ол пелен ашты таппай, апштап жүрерин. Айдарда улус сүмеленди: пудакту агаш алып, аныла јерди казып, јерге үреп салып, аш өскүрди. Табынча улус күрек едерге сүмеленди. Күрекле тезе казарга јенгил болды, агаш пудагыла каскандый емес болды.

Соондо јерди кыралап, аш өскүрерге улус салда едерге сүмеленди. Салданы ајиктап көрүгер: пу ат јегетен уламазы јадыры, пу кол салып тудатан сабы туру, төмөн кайчи — тејчир болуп пүткен үчүна палица суккан. Палица тезе кайры күрек ошкоч: салда јерди сүрүп өрө көдүрет, палицазы тезе ол көдүрген јерди андарып иет (неге андарат?). Озогы јер кыралап казар јеңсели — пудакту агашла кайры күрек емдиги салданың ада енези болуптир деп ем билдибис. Салда јакши ептү јеңсел: оны јазап пүдүрерге күч иш јок, баазы-даа оның

јенил, јер сүрүп тартарга-даа уур емес. Онын пүдүрер ижи көп: үстүндө кырчип бекөн жаңы жердий-дес сүрер, ески кыраны-даа каттап сүрер ок, оттурускан картошканы-даа одоир, үстүне жер каттап көмүп салат. Је андый-даа болзо кыра сүрерге салдадан плуг артык. Плуг ла кыра сүргенин көрөр болзогор, болгогор. Сүрген жерди ол салдадан артык жимжадат, кырада бекөн өлбнди тазылынан кодоро кезип, јок едет, кыраа мал тезегин салган болзо, оны плуг жерле текши арлаштыриет. Плуг салдаа јуук төрөгөн, ол салдадан чигып туулган бала опкош. Андый даа болзо, иш иштеирде, ол тууган енезинен артык иштейт, анчадала емдиги тушта. Емдиги улус тезе ат јекпей, аттыг ордына пу-ла электричество иштедип плуг-ла јер сүрерге сүмеленди. Паровой ол емезе электрический плуг ла кыраны сүрерге срагай јенил болды.

Чеденде кыштаган малды јаскыда јалага чигарып баштаганы.

Пу јилгы јас јилу болуп, кар кайлып ла барарда, көк јерден удабай чигып көрүнүп келди.

Кечеден ала бистинг деремнеде јаткан улус кыжила кажаанда турган малын јалага оттодып чигарды. Кажаанына туруп үренип калган мал јалага барбай, ойто кажаанына тартынат. Айдарда улус үйларын кече албадап јалага чигарды.

Пугун тезе уйлар чигып, жалаңа бои бардылар, кийнег алба-дап айдаган кижн көрүнбеди.

Бистинг деремнеде јаткан бир өксөс үй кижн улустын койлорын кабырарга јалданды, боиннын школдо үренип отурган Корондой теген уулын үренип божоир бинен озо школдон алып, кой кабырарга ийди. Ем Корондой кечеден ок ала улустын коин кабырып јүрү. Түжүле кедери меесте, идип ечиде, кой кабырат.

Краачи-ла кара баарчик кожо иштеп турулар.

Јастанг ала күске јетре күниле кара баарчик краачи кижиле кожо иш иштежет.

Краачи краазын сүрүп турза, кара баарчик кийнег салданын јолыла базат. Краачи сүрген краазына үрен чачип салып турза, кара баарчик мунда ок јүрүп, кара кыразынан курт бедрен јип турат. Јай келип, краачи өлбг чаап јууп турза, кара баарчик анда ок јанында јүрүп, апсан, конгыс тудуп јийт. Краачи јаланда малын кабырып турза, кара баарчик анда ок келип, уйлардын, койлордын ортозында базып јүрет, малдын белине оттуруп коип, түгүнде јүрген салјаны тудып јип турат.

Кара баарчик апсан, конгыс, курт, чумын јийтен. Андый немени јип кырып, ол краачи кижее көп туза јеттирет. Онын кижее јеттирген тузазын кижн тоолоп бодогон болзо, оо өргө тургузып едип берер еде.

Өскөн ашты, агашты конгыс куртаң кем корылайт?

Кижее туза јеттирер учар кушка кижн удур не етсе јараңр?

Кой кайчилаганы.

Пугун койлор тал түште јанып келди. Енем аларды кайчилады. Бир койдон тудуп алып, путтарынан күлүйгеле, јерге салып, узун кайчила түгүн кайчилады. Мен сийним-ле кайчилаган түкти јууп, капка салдыбис. Түкти колго аларыбиста, биске бир кезек салја јукты.

Јоон койлордын ончозын енем кайчилап иди, кураандарды-ла кайчилабады.

Койлор узун түгүнег ем айрыларда, едине серүүн болды. Енем кайчилап јууп алган түкти сууга јунуп, күнге кургадты.

Кайчидан өскө кандый јепсел ле кой түгүн кезер?

Койды жылында канча каттап кайчилагыдый?

Слердин койды бир жылда канча каттап кайчилап турулар?

Жаскыда ла кўскўде кайчилаган тўктинг кажизы артык болор?

Жоон койдон, бир кайчилап канча килограмм тўк алгыдый?

Кийс базаттан аанин куучиндап бичигер.

Агашты суу-ла агызары.

Тишта жаткан улус кышкыда агаш кезип, жас келгенде кескен агажин суула төмөн агызадылар. Кескен агашты кышкыда ок суу, куйуна тартып салар. Жас келип, суудын тоши агалаберзе, улус агажин сууга идиер. Агаш суула төмөн агар. Улус тезе сууды куйулап агаштынг кийненг барар. Агаш илинип токтозо, оны идиер, төмөн агызар. Анийп агыскан агаш Бий сууна агып кирет. Анда оны токтодып, агаштанг сал едидилер. Еткен салды Бийди төмөн агызар, Жапитураа едип, анда оны садар.

Сагыс агызып иштеген өбөгөн.

Агаштынг ичинде кичинек ак жерде агаштынг пўрўле жапкан одуу туру. Одуудын жанында карган өбөгөн оттуру, корбодонг тозок өрөт. Одуудын бир жанында жерде терең оро казып салган. Ол ороның ичинеңг кичинек ыш чигат. Ороның жанында чокчологон кара көмўр жадыры. Мунда ок ичине сагыс, дөгөт урган жаан көнөктөр туру. Жуугында карагайдын чокчологон тазылы жадыры.

Пу не болоттон—дир деп, мен өбөгөнннг сурадым.

Сагыс, дөгөт агызып турум, балам, деп маа өбөгөн айты.

Слер оны канийп агызазар деп, мен сурадым.

Пу жаткан тазылдардан алып, ороо салагеле, от салып, күдүрўп иедим. Кўўп чиккан оттынг ўстўне, жаба тобрак саладым, от жаан кўйбес едедим. Айдарда одуны жаан кўйбей, емештенг ле, ўчпей, кўўп турат. Анийп кўйген одынан пу жаткан көмўр пўдет, сагыс чигып агат. Сагызы кедери агып ўрелбей, ороның тўбине салган көндөй агаштынг ичиле агып, учунда тургускан көнөккө агып кирет, деп өбөгөн маа аайлап айты.

Дөгөт улуска не керектў болгон деп мен сурайрымда, өбөгөн маа айдын берди, оны-ла абра тегерегин сўрт-кўштей-

тен деп, комыттың, тискинин кайжин јимжадып дөгөт өк сүр-тер, теди. Ару, кайн тозынаң агыскан дөгөттү ем едип ичере-дее, теди. Көмүрди тезе темир соготтон ус кизи алат, оны күдүрүп, темир кызыдат, теди.

Сагысты кандый агаштан агызар? Дөгөттү кандый агаш-тан агызар?

Тыт агаштың сагызы неге јараир?

Аштың үренине јерден өзүп чигарга не керек?

Аш үренине өзүп чигарга јакши тобрак керек-па јок-па— оны бойугар көрүп билгер.

Арба үренинең 30 үрен алып, үч башка-башка јерге он үренинең оттурузугар. 10 үренди јакши кара тобракка оттуру-зугар, база 10 үренди киреле кескен агаш одугууна оттуру-зугар, база 10 үренди тезе ару кумактың ичине оттурузугар. Анийп үч башка оттурузагеле, үстүн јакши суулап туругар, күнинг јарыгы оо тийгидий болзын.

Бир неделениң бажинда көрүгөр оттурускан үренигер он-чозы өзүп чикты-не.

Аш үренине өзүп чигарга кей керек-пе јок-па деп көрүп билери.

Муны билеин тезегер, еки шили алып, ичине суулаган вата салгар. Ватаның үстүне арба (пудай) сееп салгар. 4 күнинг бажинда еки шилиниң бирүзинин уузына пөк салып пөктөл койгор. База 4 конып көрүп бичип салгар еки ши-линиң ичинде оттурускан үрен не болды деп.

Аш үренине өзүп чигарга не јараир: јилу—ба соок-па.

Муны билеин тезегер, еки аяк алып, ичине суулу вата салагеле, аш үренинең сееп салгар. Аяктың бирүзин үйде печкениң јанына тургузугар, бирүзин тезе көзнөктинг ол еме-зе ежиктиң јанына, соок тиер јерге, тургузугар. Бир неделениң бажинда көрөгөле бичип салгар:

1) Јилуга тургускан аяктың ичиндеги үрениң өзүп чикканын, 2) соокко тургускан аяктың ичиндеги үрениң өзүп чикканын.

Оттурускан үренге күн жарыгы керек-пе жок-па.

Еки аяктыг ичине суулаган ватаа үрениг сееп салыгар, бир аякты көзнөктинг бозогозына тургузыгар, бирүзин тезе тактаныг алдына. Он күнинг бажинда көрөгөллө бичин салыгар:

- 1) Көзнөктө турган аяктагы үрен канча кирелү өзүп чикты,
- 2) тактаныг алдындагы үрен канча кирелү өзүп чикты.

Јерден өзүп пүткени биске не туза јеттирет.

Өлөг, агаш, кырчин, крааныг, мааланыг ажи, мешке—пу ончо јерден өзөт, јерде пүдет.

Јерден өзүп пүткени кижее көп туза јеттирет. Кезигинин пүрүн јулуп јийдик, кезигинин јийлегин алып јийдик, кезигинин үрениненг май едедик, база кезигинин тазылын јулуп јийдик. Оскөнинг кажи бирүзи кижее ем болот.

Јерден өзүп пүткени јангыс кижини ле азрап турар емес, јер үстүндеги ончо тынар түрү неме ананг ок азранып, курсагы табат. Түрү неменин кезиги өлөг, агаш пүрүн јип, боиныг едиле өскө түрү немени азрап турат. Јер үстүнде өлөг, агаш пүрү өспөс болзо, кижидее, ончо түрү неме-дее кырылар.

Јерден өскөни кижее курсактанг өскө кийм-дее берет. Кижиде боина јадар үин, онын ичин јилыдарын, иштеир јепселин, суула јүрер кемезин, ончо муны, јерде өскөн агаптанг ок едет.

Јерде өзүп пүткенинг кажизы кижее курсак болот, кажизы малга, алдуга курсак болот, кажизы кижее кийм болот?

Кандый өлөг, өлөг тазылы, агаш кижее ем болот?

Кижее ем болоттон өлөгөнг, өлөг тазылынан јууп алып, коллекция пүдүрүгөр.

Мырчактын пүткени кандый болор.

Сууга 5-6 мырчактын үрениненг салып, еки күнге јилү јерге тургузып, койгор. Еки күн сууга мырчак јибип барганда, оны ајиктап көрөгөллө, пу сууларга каругарды айдып бичигер:

- 1) Мырчактын ичиндеги үренининг себре тышты јанында не пүткен?

2) Мырчакты жибитпей, кургак боинча, терезин сирип алгыдый-ба?

3) Мырчактын үрени ичинде канча үлөдү болуп пүткөн? Үлөзүниң бирүзин пүткөн боин чаазынга чиип алыгар.

4) Сууга жибидип алган мырчакты чик кумақтың ичине көмүп салыгар, 4-5 күнниң бажинда чеберлеп кодорып алыгар, не болуп пүткенди чаазынга чийп алыгар.

Мырчактын өзөтөн ааин болгооп көрөри.

Такаа жимыртказыныың жетти каагын алып, ичине кумак, ол емезе киреле кескен агаш одыгын урып койгор. Еки неделениң туркунуна, бир күн ажира, каак саин мырчак оттурузуп туругар. Оттурускан күнди каагының тыштында карандышла бичип койгор. Мырчак оттурускан каактын ичин сугарып, суу уруп туругар, јилу јарык јерге тургузугар. Калганчи каагына мырчакты оттурускан кийнде, бир конып, каагын ончозын јарагеле, тобракты, чөпти ончозын мырчактан айрып ийгер. Мырчактын ончозының пүткөн пүдүжүн чаазынга чиип алыгар, алды саин бичип салыгар: 1) канча күнде мырчак жибип, тимжайт, 2) качан тазыланат, 3) качан үреннег өрбги бажы чигат, 4) үрени мырчактан јарылып тыштына чигат-па, 5) качан көгөрүп баштайт, 6) качан пүрленип баштайт, 7) бир срай канча пүр чигып пүдет.

Јаскыда мааланың ичинде.

Јаскы ајас күнниң еңиринде баалдар мааланың ажин оттурузарга бардылар. Ашиның үрениниң кезигин алар сууга жибидип алды, кезигин теэе кургак боинча оттурузар болдылар.

Казып јазаган јердинг үстүн алар чичке агашла јолдойгеле, ол јолына үрениг салып, үстүн тобракка көмүп салдылар. Чалкандый оок үренди алар сулала арлаштырып оттурустылар, соондо оттурускан ашты одоирда оттурузып чиккан ажи билдиргидий болзын деп. Сула теэе озо чигып, чалкан оттурускан јерин көргүзет, айдарда одогондо, чөптү өлбөглө кожо чалканды баалдар үспес.

Үренди тобракка көмүп салганда, терең көмбедилер, үстүн сугарып, үстүне көп суу урдылар.

Баалдардын јаандары-да, кичинеги-де ончозы текши иштедилер. Сергей Иваныч үредүчизы кожо ок иштешти. Пу јил ол мааланың ашин оттурузатан ааина баалдарды үредип, аайлабады. Баалдар онын ааин бои билер болуптир, пылтыр мунда ок кожо иштежиц, ааина чикты. Кышкыда теэе бичиктен де кычырып, мааланың ашин оттурузар ааин билер болдылар.

Өскөн агаштын—ла мааланын ыштўлері—ле наајилары.

Мааланын ичинде оттурускан аш чигып кўрўнўп келерде, енем тўрлў јўзўн јаламалар тартып илип салды, кучияктарды коркудып.

Тагаадан, малдан мааланын ажин јакши еткен чеден корулайт. Је изў јамгырлу јайда мааланын ичинде курт конгыс кўптўн ызўт. Андый неме мааланын ажин кородор, кижі онон коруланар азин тапсас. Андый-даа болзо кижее турартын болуш чигыш једет. Карлагаштар, каар баарчиктар мааланын, ыскўрген агаштын ичинде јўрўп, анда ыскўн куртты, конгысты јип кырып турадылар, кижее туза јеттиредилер. Мунын учун кижі озодон бери боинын пу наајиларын айлынын јанына јуудат, кара баарчикка, уткуп, јаскыда уја јазап берет, карлагаш тезе ујазын бои кижинин тура јабуузынын алдына јашшират.

Баалдарын ујазында чигарып алып, кара баарчиктар, карлагаштар, баалдарына агаш ичине кўчўт, андагы куртты, конгысты јип, агаштын ыштўўзин кырадылар.

Тонгыртканын ыскўн агашка јеттирер тузазын куучиндап бичигер.

Адару.

Таадам јайла тургускан адарузынын јанында јадат. Меп оо айлымнан сўт, калаш алып јўредим. Келгемде ол маа мўд берет.

Бир каттап оо келеле, мен турган адару ујазынын ортозынча базып јўрдим. Бир ујанын ичинен маа јаан табыш угулды.

Мен угала, таадама барып айдарымда, ол менле кожо келип, угулган табышты тындап турды.

Угала, маа айты:

Пу ујадан рой чигып учты, ем ордына анда јангы башчилар чигып пўтти. Табыштанып турганы ем алар болды. Ертен байала алар база бир ройло кожо чигып учарлар, теди.

Мен таадамнан сурадым:

Адарунын башчилары кандый болот?, тедим.

Ертен поо кел, мен саа кўргўзем. Башчи јок адару болбос, теди.

Ертен меп таадама келеримде турачагынын сеенегинде ичине адару пўктўгўн еки роевня илип салган туру. Таадам

бажима сетке кидирип береле, мойнымды плаатла ороды. Кольна роевненинг бирүзин алала, мени ечиде, адару уйазына баады.

Бир ичи бош уйаа келеле, оо жаба кичинек тоскуур салды, роевнены ачала адаруларын тоскурдын ичине силкип түжүрди. Тоскуурдын ичине түшкен адарулар, табыштанып, уйанынг ичине киргледилер. Таадам аларды кийнег пүрлү тимжак сибирги ле сибирип кидире айдады.

Муна пу башчизы! деп маа таадам көргүсти. Ем мен адару башчизын көрүп билер болдым. Ол узун сынду, кичинек канатту адару болуп тир. Өскө адаруларла кожо ол уйанынг ичине киреберди.

Кандый айда адаруны алчигып, жаина тургузар?

Бир уйада канча башчи адару (матка) болот?

Канча жалку адару, канча иштеечи адару болот бир уйада?

Алардын ар кажизынын пүдүрер ижин учурлап бичигер.

Чечекти көрүп аайлаир кижипу сурууларга каруу берип бичизын.

1) Чечекке чумындый түрү немедег кажизы оттуруп конот?

2) Чечекке алар не келип конодылар?

3) Алар чечекке не туза жеттиредилер?

4) Жүзүн чечекти алар недег аайлап танийдылар?

Чечекке келип оттуруп конотон адарунын, жер арудын жадыжин, көрүп, аайлагар.

Такаа.

Жас келип жилу болуп барарда, бистинг такаалар жимыртка төрөй беде. Енем күнүн саип он — он беш жимырткадаг уйге акелет. Мен акелген жимыртканы тоолоп турадым. Такааларды мен-ок күнүн саип азрап тоолоп турадым. Бир күн тоолозом,

бир чокур куш жок болды. Мен барып енеме айдарымда, енем такаа кажаанына барып, анда агаши көнөктүн алдына кирип оттурган чокур такааны тапты. Мен көнөгүн аңдарала, чокур такааны өрө алып көдүрүлөрүмдө, алдында үч жимыртка жадыры. Енем маа айты, сен оо тийбе, такаа бала базып чигарарга туру, теди. Ертен енем үйдө тактанын алдыпа ески тозок тургусты, ичине өлбөг салагеле, өлбөгнүн үстүнө 17 жимыртка талдап салды, мени тезе кажаанга ийди, чокур такааны поо акел, теди. Мен оны үйгө акелеримде, енем оны алып, тозоктын ичине, жимыртканын үстүнө оттурусты, үстүн ески елгекле жаап салды. Ертен енем елгегин алып иди, такаабис тезе турбай, жимырткалардын үстүндө оттура калды. Кажи бирде ол суу ичерге, аш жириге чыгып барганда, мен келип, жимыртканын бирүзүн чеберлеп колго аладым. Алгамда ол жилу болот.

Такаанын баалдары.

Чокур такаабис анийп оттура, үч недеде оттурды. 21 көнөрдө тактанын алдында чийктаган үн угулды. Мен уккан боюнча енеме айтым. Ол келеде такааны уйазынаг өрө көдүрөрдө, жимырткаларынын ортозында чик боюнча кичинек жагы чиккан балазы жадыры. жанында жарылган жимыртканын каагы жадыры. Енем ол балазын адала, менин ески пөрүгүмө салды, ол анда жадын куруп баады. Еңирде база үч бала чикты. Ертен уйкудан туруп келзем, енем тактанын үстүндө пышкан жимыртканы ооктоп кезеле, 12 такаа балазын азрап туру. Балазы ем ончозы чикты, теди, арткан жимыртка тезе куру, анда бала жок, теди.

Такаанын уйазын енем тышкары чигарала, чокур такааны үйдин ичине баалдарынын жанына агытты. Баалдары енезинин жанында турат. Енези тезе аларды үредет, ашты мунийи жийтен деп. Азрап божогондо, енези жааткоип, баалдарын канадынын алдына жууп алды, анийп амрап уйуктадылар. Тышкары жилу болоберерде, такааны баалдарыла енем тышкары күнге алчикты. Такаа ем баалдарыла анда жүрөп болды. Баалдарын

ечиде аилдың жанында куркулдап базып жүрет, жаткан чөйти казат, курт таап алганда, баалдарын азрайт.

Такаа кижее не тура жеттирет? Жимырткадан бала чыгып пүдер-бе жок-па—онызын озолоп канийп таныир?

Кас бала базып, канча недеде оттурат? Чугуш канча недеде оттурат?

Табышкаак: Бир көнбктинг ичине еки башка бндү сыра урган (жимыртка).

Кемде канча бала?

Алтын көлдинг жанындагы тиштынг ичинде буланын тижизи бир бала төрөди. Ыраак Кадынынг бажынынг тайкада кан керенинг уйазында еки кичинек жагы чиккан балызы жадыры. Енези төмөн өзөккө учуп барып, баалдарына ыраактаг курсак акелет. Жагалбайдынг уйазында пеш бала чикты. Паканынг састынг сууна салган үркениненг мунг бала чикты. Алтын көлдинг ичинде жүрген кызык балыктынг үркениненг он мунг бала чикты.

Ончозынанг артык балазына килейт булан, кан кере, жагалбай, кара баарчик—өскөдө ас балалу ан-куштар. Түрү немедег балазы асла болгоны балазына артык килейт. Паканынг, балыктынг баалдары тезе чиккан боинча ене деп неме билбес, боила азранып өзөдилер. Анийп өскөндө, көп сабазы кичинекте ок кырылып коробос болзо, суу ичине патпас едилер, кижиси сууды алардынг үстүле пазып кечер еде.

Кожон.

Карчага куштынг уйазы
Капчалда, тежет, балазы.
Качаланг салкын какажин,
Каактай-дир онынг балазы.
Кара баарчиктынг уйазы
Кактиидаа тежет балазы,
Карый салкын каккажин,
Каактай-дир онынг балазы.

Баалдардынг жуунында.

Сибирдинг ичи кең. Күн падыжинанг күн чыгыжи жаар барып, ичи бир канча мунг километр жер болды. Сибирдинг ичинде башка-башка укту албатылар журтап жадыры. Орустанг өскө

Сибирде тадар, казак, алтай, якут, тунгус, је оног до бекѳ албатылар жадыры. Ар албаты боиньг јаньгча жадыры.

Иркутте баалдардыг баштапкы јууны болордо, бир пионер бала доклад едип, тунгус албатынынг јаткан жадыжин мунийп учурлап айты.

Тунгус албаты озодонг бери кѳчкѳн албаты. Алар бир јерде токтоп јуртабас, јай кышила тиштыг ичинче азраган ак кийктериле кѳчѳп јѳредилер. Јадарга тура боина етпейдилер, јай-кыжила сѳѳлтѳ, тосла јапкан, айларда јададылар. Айлынынг ичинде јазаган печке јок, калашты теерт—мектеп, отын кѳлдѳне салып пыжирадылар. Оттурарга јазаган такта база

јок. Оттурганда јерге оттурадылар, јерге тере јайп. Азраган малы ак кийк-ле болор. База ан андап, курсагын табадылар. Андап, тынг, булан, айу ѳлтиредилер. Јорыктап јѳргенде ак кийгин мѳнѳп те, чанакка да јегип јѳредилер. Боина кьер кебин, тон ѳдѳгѳн ак кийктинг ле андап алган ангнынг терезинег едедилер, терени бойлоры ок илеп, тунтайдылар. Тостонг алар јараш тѳѳстер едедилер.

Айлынынг ичинде тѳнѳ тѳжѳле одурган от кѳет, аилдыг ичин ыштайт. Мунынг учун ол албатынынг кѳбѳзи кѳзѳнег оорыйт.

Шеф келди.

Сарбачак Кулунак ла екѳ тышкары аилдыг јанында ойноп јѳрди. Оромнынг ичиле Уанчик ѳѳгѳн базаып браат, ѳѳ саин кирип јарлап турат, улус јон туразына јуулзын деп, городтон шеф улус келди, теди.

Ұйлердин ичинен улус чыгып, жон туразына базып браат, жолой школ тургузып едер деп ермектежедилер.

Ер улустын кийненг ұйде улус жон туразы—жаар барыглап туру келген шеф улустын айткан куучинын угар деп.

Сарбачактын улусла кожо барып угып, кӧрӧр кӱӱни бар ок.

Айдарда улустын кийненг барып, жон туразында жуулган улус толо-до болзо, кыстаныжиш Уанчиктын кийненг туранын ичине киреберди.

Остолдын жанында председатель-ле секретарь оттуру, екӱ-лези мундагы таныш улус. Же алар-ла коштой еки бскӧ жерден келген кизи оттуру. Городто заводто иштеген улус деп кийген кийминенг билдирет.

Ол еки кижининг бирӱзи, пут бажина туруп коип, айты: „Слердин деремнеде бичикке ӱренерге јаки жеткен, баалдар кӧп, школыгар тезе жок. Баалдарыгарды соок, бороонду кӱнде алты километр жерге бскӧ деремнее пезер“, теди.

Же онзы чин. Кече Тукмачак школго жеткинче жаагын ӱжӱ-дӱп алды. Бистин деремненин ичинде школ болгон болзо кайдат-не, деп Сараачак ичинде сананды.

Келген ишмекчи кизи тезе куучиндап айтканын салбай айдат: „Ем слер, нӧкӧрлӧр, жӧп пӱдӱрӱп, слерге школ керек деп, приговор бичигер. Бис тезе городто слерге тӧблӱ жок агажинынг биледин сурап аларыс. Айдарда ем слер жон-ла агашты кезип беленден салыгар. Оны атла тартып акелерге керек жок болор. Жаскыда слердин суула агашты жаскыда суула деремнее жетре агызып акелерзер. Јайгыда тезе, ӧмӧлӧжӱп, ол агаштан жаңы школ кожо тудалыдар. Бистин заводтын ишмекчилери слердин шеф болгондо, ӱредӱдин жарыгы слердинде журтка једип жарыдын турзын деп бис кичееп турубис. Мунынг керегинде ем бис екӱ поо келдик“, теди.

Ол айдып божогондо, жон улус онын айтканынча приговор бичип пӱдӱрӱберди. Сарбачак улуска кыстадып, изӱге чидабаста, тышкары чигала, айлына јанды. Жолой браадын. кайкады: бистин улус школ боинынг баалдарына едерге кичеебесте, туура улус ыраак жерден келип, биске школ пӱдӱрерге кичееп туру, теди.

Слердинг деремненин шеф кизи бар-ба?

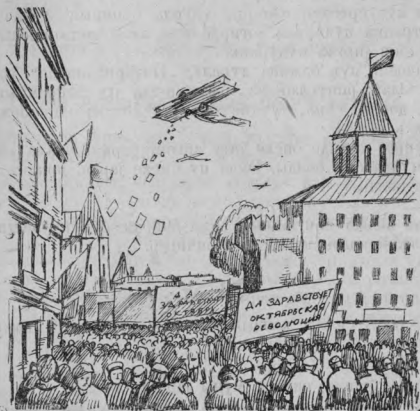
Шеф улус деремнее не јакши туза јеттиредилер?

Май айдын баштапкы кӱни.

Жаскыда јер тирилип келгендӱй болот. Тоштын кардын кӱрмегинен јер айрылып чигат. Јер ӱстӱндегизи ончо кожондоп, чечектеп, јиргап турат. Байлардын табына ӱзӱк жок иш-

теп турган аргазын ташпас улус тезе ичинде сананат: бис качан кўрмеги бистен айрыларык не, ишмекчи албата качан яс једип келет не?, тежедилер.

Јер үстүндеги ар журтын ишмекчилери май айдын баштапкы күнүнде боиннын революционный байрамын күндүлөп байрамдайтан. Бистин республикада ишмекчилер колына кызыл мааны тудунганча оромнын ичине чигатан: алар байлардын колынан айрылганын байрамдап туру. Ол ок күнде јер үстүндеги өскөдө журтардын ишмекчилери ижин таштап, демонстрацияа чигатан јанду. Андый болзо андагы албаты капитал кўрмегинен айрылгалак болуп, ну байрамды бисчилеп

байрамдап пүдүрүп болбос: алардын журтында рабоче-крестьянский республика пүткөлек. Заграницанын ишмекчилери май айдын баштапкы күнүнде демонстрацияа чигат, боиннын байларына мунийп айдарга чигат: ишмекчи албаты үзери бои јөптү де, күч-де албаты. Слер күүрчилерле тартыжарга ол пелен туру, деп.

Май айдын баштапкы күни јер үстүндеги ишмекчилердин ончозынын байрамы туру. Мунун учун ол күн интернационалдын күни деп адалаттан.

Слер школыгарда май айдын баштапкы күнин байрамдап ок күндүлегер.

Май айдын баштапкы күнинин байрамын уткуп беленденетени.

- 1) Школдын ичин канийип жараштыра жазайдыс?
- 2) Кандый кычыру сөс бичип, стенее илип саларыс?
- 3) Мааныбиска не сөс бичип саларыс?
- 4) Кандый кожон кожондойрга беленден саларыс?

Май айдын баштапкы күнин байрамдап күндүле- генибистин учуры.

Ол күн ертенег ала бис улусла оромнын ичинче жүрүп демонстрация пүдүрдик, енгирде тезе алты часта школыбистин ичинде оин жиргал пүдүрдик.

Ончобие пүт бажина турала, „Интернационал“ кожондо-дыбис. Жаан жаштулар-даа, баалдар-даа пу байрамнын ааин аайлап, доклад едип, куучиндадылар. Доклад едип божогондо, спектакль болды.

Мунун кийнде биске тату аштан берип, чайла сийладылар. Учунда оин болды. Ончо пу биске жарап, январга күүни-бие жок болды.

Май айдын баштапкы күнин байрамдап күндүлегенигерди бирикгижин алып, куучиндап бичигер.

54 от.

Баалдар жуулып, кандый-даа жөн пүдүрүп туру, кажи бирде сөс плаажип, табыштанадылар.

Же, пу жакши болор!

Нёкёрлөрибис ончозы муны жарадар-ла!

Май айдын екинчи күни-ле кашпаай келзе кайдат-не!....; деп, андый ермектер баалардын аразында угулуп туру.

Май айдын екинчи күни тезе жаш өскүрүмнин — пионер-лердын байрамы өде.

Айдарда баалдар жуулып жөптөш туру ол байрамын канийип байрамдап күндүлезе жакши болор не, деп.

Жуулып жөптөжөлө жакши ок жөн пүдүрдилер.

Баалдардын енчикпей сакаган май айдын екинчи күни жетти.

“Түжүле ертенег ала баалдар боинин клуб-туразына жуу-лып, ойнодылар, тал түште театрга бардылар. Анда спектакль ойынды баалдар бои пүдүрдилер, комые ойноп, кожон кожон-додылар.

Күн ажиб браадарда, баалдар ончозы театрдаг чигып, жуугында турган кырдыг үстүне чиктылар. Анда кургак агаштан жууп алып, 54 жерге чокчолоп салдылар, чокчо саин бир кижиденг тургузып салдылар.

Түн кирип-ле келерде, ол 54 чокчологон одынды бир срай күдүрүп ийдилер.

Карачкы түнде кырдыг бажинда 54 одурган от күйди.

Онызын тезе баалдар Ленин өрөкбөнин жүрүмине келиштирип еттилер.

В. И. Ленин 54 жил жүрүп өлгөн еде.

Баалдар 54 одурган оттын жанына туруп кожондойгеле, жангадылар.

Пу куучинга келиштире картина бичигер.

Өскөн агаштан кижее једер тузасы.

Өскөн агаш јерди јаап, јерди күннүн изүненг корулайт, јердинг чигын күнге кургадырбай јердинг ичинде тудат.

Өскөн агажи јок чөл јерде јаскыда кар токтобой ерип, көп суу пүдүрет. Суу агып, јердинг үстүндеги кара тобракты агызып барат, ордына кумакла сары балкаш артызат. Болбосто чөл јерде јаткан улус өнөтийн агаш оттурузып өскүредилер. Ол ишти школдо үренген баалдар да едедилер. Јилда бир каттап, јаскыда үренчиктердинг ар кажизы бир еки агаштан оттурузат. Агаш оттурузар күнди байрамдайдылар. Оогош баалдарга ол байрам сүреен јарайт. Ертененг ала баалдар школго јууладылар, школдынг ок јанында, ол емезе јолдынг куйунда оролор казагеле, оо тазыдыла казып акөлген агаш ол емезе кырчин оттурузадылар. Үредүчизы тезе поо туруп, аларга учурлап айдат, өскөн агаш кижее не туза јеттирет деп. Баалдар агаш оттурузып, кожон кожондойдылар.

Агашты оттурузып божогондо, баалдар боинаг 3—4 киж чигарат, оттурускан агашты алар аайлап көрүп турзын деп, суула сугарып турзын деп.

Бистинг Республиканынг ичинде баалдардынг оттурузып өскүрген агажи көп јерде бар.

Слер агаш оттурузып өскүрдер-бе? Оны еткеп болзогор куучиндап бичип беригер.

ИВВ. № 1217

28027

ЦЕНА 1 р. 20 коп.

Ойрот.
4-32

И. К. СОКЛОВ

Книга для чтения для второго года
обучения школ I ступени

На алтайском (ойратском) языке

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НАРОДОВ С. С. С. Р.

МОСКВА, НИКОЛЬСКАЯ, 10